

Omgaan met armoede op scholen

Handreiking voor po en vo

herziene druk

1e druk Februari 2020

2e druk Oktober 2022

Auteurs

Mariëtte Lusse (Hogeschool Rotterdam)

Annelies Kassenberg (Hanzehogeschool Groningen)

m.m.v. Liesbeth van der Ree, Geerte Dijkstra, Floris Jan Naber en Eline Ossevoort.

Deelnemers

Appingedam: CBS De Triangel en OBS De Vuurvlinder / Blerick: BS Mikado / Delft: CBS De Horizon / Delfzijl: Kindcentrum Noord / Groningen: Leon van Gelder, OBS De Pendinghe, KBS Bisschop Bekkers, OBS De Ploeg, OBS Sterrensteen, OBS De Swoaistee en CBDS De Tamarisk / Hoogeveen: CBS Juliana van Stolberg, CBS De Morgenster en CBS De Sprong / Leeuwarden: IKC Franciscus / Maastricht: Porto Mosana / Rotterdam: CSBO Bergkristal, Calvijn Juliana en de Zuidermavo / Veendam: scholengemeenschap Winkler Prins / Vlaardingen: IKC de Bavinck en IKC Prins Willem Alexander.

Medewerkers van de gemeenten Appingedam, Groningen, Hoogeveen, Rotterdam en Vlaardingen en van Markieza, Sterk uit Armoede en Stichting Mens en maatschappij.

Adviesraad

Alliantie Kinderarmoede

Jeugdeducatiefonds

Kinderombudsman

Lectoraat armoede interventies (HvA)

Sociaal Economische Raad

Vereniging Leergeld Nederland

Hans Christiaanse

Hans Spekman

Machteld Wiersma

Roeland van Geuns, Jodi Mak

Peter Koppe

Gaby van den Biggelaar

Fotobronnen

Rijksoverheid (fotografie Martijn Beekman): p. 6 en 7.

Calvijn Juliana, Rotterdam (fotografie Sanne Bas): p. 8, 12, 18, 20, 38, 51, 53, 57, 58 en 59.

CSBO Bergkristal, Rotterdam (fotografie Pamela van Gelderen/Creative Desk): p. 29 en 48.

De op de foto's afgebeelde kinderen en jongeren groeien zelf niet in armoede op.

Gebruik materiaal

Deze handreiking is bedoeld voor gebruik in de praktijk en kan vrij gebruikt worden op scholen.

Op teksten die gedeeld worden buiten de school is de volgende bronvermelding vereist: Lusse M.

& Kassenberg, A. (2022). Omgaan met armoede op school. Handreiking voor po en vo.

Herziene druk. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.

Omgaan met armoede op scholen

Handreiking voor po en vo

Inhoud

1. Armoede op school	8
1.1 Opgroeien in armoede	10
1.2 Taakverdeling in en om de school	12
1.3 Focus op armoede	14
Verder lezen	17
2. Werkwijzen	18
2.1 Signaleren	21
- Relatie opbouwen	22
- Herkennen en bespreken	24
- Warme overdracht	27
2.2 Ondersteunen	30
- Schoolkosten beheersen	31
- Financiële steun	35
- Materiële steun	38
2.3 Stimuleren	42
- Financiële educatie	43
- Leefstijleducatie	46
- Veerkracht vergoten	49
- Aanvullend leren	51
- Ouders versterken	54
2.4 Succesfactoren	56
Bijlagen	58
Signaleringslijst kinderarmoede	60
Gespreksleidraad kennismakingsgesprek	62
Voorbeeld flyer zorgen over schoolkosten?	63
Overzicht fondsen	64
Bronnen	67

Beste lezer,

Ieder kind verdient dezelfde kansen. Daar werk je ook als docent hard aan. Dat weten jullie maar al te goed. Door je leerlingen onder meer goed te leren lezen, schrijven of rekenen. Of door ze Nederlands, biologie of techniek bij te brengen. Je ziet wat je leerlingen kunnen, wat hun talenten zijn en helpt bij hun ontwikkeling. En soms sla je een arm om een schouder of bied je een luisterend oor.

Maar je weet ook, wat je ook doet en kunt, die ontwikkeling gaat buiten school gewoon door. En dan ziet de wereld er voor elke leerling anders uit. Want het is niet voor iedereen vanzelfsprekend om thuis een volle koelkast te hebben, een ouder die helpt bij je huiswerk of die je meeneemt naar muziek- of sportles.

Als je opgroeit met weinig, tekent dat je. Ook als je jonger bent, krijg je bijvoorbeeld die geldzorgen mee of voel je wat er aan de hand is. En die zorgen sleep je mee: op én buiten school.

Ook als docent, intern begeleider of schoolleider zie je dat gebeuren. Probeer je een manier te vinden om die zorgen weg te nemen bij je leerling. Hopelijk helpt deze handreiking daarbij. Biedt het je handvatten om te zien welke problemen er spelen en wat je het beste voor je leerling kunt betekenen.

Dat is zo belangrijk. Jij kunt een groot verschil maken in het leven van een leerling. Net dat ene zetje in de rug geven, waardoor je ziet dat een leerling opbloeit en zorgeloos kan blijven leren. Blijf daar vooral mee doorgaan!

Dennis Wiersma

Minister voor Primair en Voortgezet Onderwijs

Beste lezer,

Kinderen die opgroeien in armoede raken vaak al vroeg in het leven op achterstand. Bijvoorbeeld op het gebied van taalontwikkeling en gezondheid. Of omdat ze zich buitengesloten voelen ten opzichte van leeftijdsgenoten en zich schamen omdat er thuis weinig geld is. Gevoelens die ze dagelijks mee naar school nemen.

Daarom is school zo'n belangrijke vindplaats voor armoede. En is een goede verbinding tussen school, ouders en verzorgers, gemeente, de wijk en zorg essentieel. Waarbij het belang van het kind altijd het middelpunt dient te zijn. Het kabinet zet hier de komende tijd vol op in, bijvoorbeeld door het breder inzetten van brugfunctionarissen op scholen.

Deze handreiking biedt concrete handvaten waar u als professional mee aan de slag kan gaan. U kunt echt het verschil maken: door kinderen en hun ouders door te verwijzen naar passende hulp, maar vooral ook door het bespreekbaar maken van armoede. In de klas en daarbuiten.

Het is en blijft mijn doel dat er over enkele jaren veel minder kinderen opgroeien in armoede dan nu. Dat is een zware opgave in deze moeilijke tijd. Het motiveert me tegelijkertijd om me hier elke dag weer vol voor in te zetten. Uw hulp en expertise zijn daarbij onmisbaar.

Ik reken op u!

Carola Schouten

Minister voor Armoedebeleid, Participatie en Pensioenen

1. Armoede op school

Eén op de dertien kinderen of jongeren in Nederland groeit op in armoede.¹ Dat zijn gemiddeld twee leerlingen per klas. Deze leerlingen groeien thuis en vaak ook in de buurt op in een omgeving die minder gunstig en stimulerend is, waardoor zij zich minder goed kunnen ontwikkelen.² Zo heeft het ontbreken van een eigen bed (één op de twintig kinderen) of fiets (één op de vijf kinderen), of het niet of nauwelijks ontbijten (één op de vier kinderen) een directe, negatieve invloed op de ontwikkeling van kinderen.³ Het risico is groot dat het aantal kinderen in armoede hoger wordt als gevolg van de huidige inflatie,⁴ ook op scholen die eerder minder met armoedeproblematiek te maken hadden. Het thema leeft op scholen,⁵ omdat leraren zien dat leerlingen in armoede door de zorgen die zij hebben weinig ruimte in hun hoofd hebben om tot leren te komen en daardoor ernstig in hun ontwikkeling worden bedreigd.⁶

Wanneer spreken we van armoede?

Kinderen zijn arm *'wanneer de materiële, culturele en sociale middelen onvoldoende zijn om op een manier te leven die als minimaal aanvaardbaar wordt gezien in de samenleving waarin men leeft'*.⁷ Als grens van wat in Nederland financieel minimaal aanvaardbaar is, hanteert het Sociaal en Cultureel Planbureau een *'niet veel, maar toereikend'* besteedbaar inkomen.⁸

Aandacht voor leerlingen in armoede

Onderwijs is de sleutel tot de ontwikkeling van kinderen en jongeren. Scholen kunnen een belangrijke rol spelen in het wegnemen van zaken die leerlingen daarbij belemmeren, zoals armoede. Vrijwel alle scholen hebben – bewust of onbewust – te maken met armoedeproblematiek onder leerlingen, zeker in deze tijd van inflatie. Hoewel scholen armoede niet (alleen) kunnen oplossen, kunnen zij er wel aan bijdragen dat elke leerling wordt gezien, kan meedoen en toekomstkansen krijgt in een veilige en stimulerende leeromgeving. Bovendien kan de school waar mogelijk ook bijdragen aan een meer stabiele en ondersteunende leefwereld thuis en buiten school. Het vormgeven van een dergelijke inclusieve school vraagt niet alleen inzet van leraren, maar zeker ook van de directie, ondersteuners, zorgprofessionals, gemeenten en externe organisaties.

Doel handreiking

Deze handreiking biedt werkwijzen voor professionals op scholen in het basis- en voortgezet onderwijs om armoede te signaleren en leerlingen en ouders in armoede te ondersteunen en te stimuleren. Hiertoe biedt de handreiking een denk- en werkkader voor een passende en haalbare rol voor scholen in het omgaan met leerlingen die in armoede leven. De focus ligt op het in staat stellen van leerlingen om te kunnen functioneren op school en op het vergroten van hun toekomstkansen. De handreiking stelt het concrete handelen op scholen centraal, maar biedt ook handvatten voor schoolbesturen en beleidsmakers bij gemeenten.

Deze handreiking is geen blauwdruk, maar biedt scholen de mogelijkheid de eigen aanpak tegen het licht te houden en desgewenst op maat aan te scherpen of uit te breiden. In dit eerste deel komen het thema armoede in de school, de rollen van de verschillende professionals en het agenderen van armoede op school aan bod. In deel

twee beschrijven we vervolgens op ervaringen van scholen gebaseerde werkwijzen voor het omgaan met armoede op school. In de bijlagen bieden we aanvullende informatie bij deze werkwijzen.¹

NB De **blauwe** woorden in de tekst verwijzen naar relevante websites, emailadressen en films. In de digitale versie van deze handreiking (zie de webadressen op de achterpagina), kunt u daar direct naar doorlinken.

1.1 Opgroeien in armoede

Welke leerlingen leven in armoede?

Armoede kan iedereen overkomen. Sommige kinderen en jongeren lopen meer risico op armoede dan anderen. Het risico op armoede is relatief groot als kinderen ouders hebben die gescheiden zijn,⁹ licht verstandelijk beperkt zijn,¹⁰ of de Nederlandse taal niet goed machtig zijn omdat Nederlands niet hun moedertaal is (bijvoorbeeld bij vluchtelingen¹¹ of migranten) of omdat zij laaggeletterd zijn.¹² In absolute aantallen komt armoede echter het meest voor bij kinderen met werkende ouders die weinig uren werken en/of een flexcontract hebben, zelfstandig ondernemer zijn¹³ of structureel te weinig verdienen in sectoren als schoonmaak, horeca en retail.¹⁴ Geldzorgen zijn er bovendien niet alleen in gezinnen op of onder de armoedegrens, maar ook in gezinnen met een inkomen daarboven¹⁵ en nemen toe onder werkenden die tot nu toe geen problemen hadden om rond te komen.¹⁶ Omdat werkende ouders met geldzorgen¹⁷ zichzelf – ook als zij onder het bestaansminimum leven – niet snel als arm zien, maken zij minder gebruik van bestaande ondersteuningsmogelijkheden.¹⁸

Scholen met veel en scholen met weinig leerlingen in armoede

Armoede is niet gelijk verdeeld, maar verschilt per stad, stadswijk, dorp en regio. In buurten waar armoede van generatie op generatie wordt overgedragen, zijn kinderen die in armoede opgroeien geen uitzondering. Leraren weten dat soms hun halve of hele klas thuis leeft van weinig geld. Maar ook op scholen in rijkere buurten zitten kinderen in de klas die met armoede geconfronteerd worden, bijvoorbeeld omdat ouders te maken hebben met ziekte, echtscheiding, een faillissement of te weinig opdrachten als zzp-er. De kinderen uit deze gezinnen zullen zich eerder een uitzondering voelen. Bovendien zijn leraren op deze scholen (ten onrechte) minder alert op deze problematiek. In deze tijd van recessie, zijn er daarnaast veel geldzorgen bij gezinnen die eerder nog goed rond konden komen, maar nu overvallen zijn door de inflatie. Deze ouders zijn vaak niet gewend aan armoede en kennen niet de weg naar ondersteuning. Hoewel ouders in situationele armoede vaak over meer vaardigheden, opleiding en relaties beschikken dan ouders in intergenerationele armoede, wordt de ontwikkeling van alle leerlingen bedreigd en hebben zij steun van school nodig.¹⁹

¹ De handreiking is gebaseerd op inzichten uit wetenschap, praktijk en ervaringsdeskundigheid. In het land zijn goede praktijken opgespoord (zie ook Omgaan met armoede op scholen. De keten doorbreken). In Rotterdam en Groningen hebben expertmeetings plaatsgevonden met professionals (52) en ervaringsdeskundigen (6) en zijn ouders (7) en leerlingen (9) geïnterviewd. Bij elke werkwijze heeft minimaal een expert, een professional en een ervaringsdeskundige meegelezen. Een adviesraad (zie colofon) heeft het proces kritisch gevolgd en de tekst in zijn geheel meegelezen. In de 2e druk is de handreiking uitgebreid en geactualiseerd.

Gevolgen van opgroeien in armoede

Hoewel er gezinnen zijn die het lukt om in een positieve sfeer met weinig geld rond te komen, vraagt het leven in armoede in alle gevallen veel van de veerkracht van kinderen en jongeren en hun ouders. Bij kinderen en jongeren in armoede is vaak sprake van instabiele levensomstandigheden en spanningen thuis door bijvoorbeeld schulden, echtscheiding, het verlies van een baan, slechte woonomstandigheden of dreigende huisuitzetting. De zorgen en stress die een instabiele leefomgeving met zich meebrengt²⁰, zet bij kinderen de ontwikkeling van hun (executieve) functies (impulsbeheersing, emotieregulatie, besluitvorming en werkgeheugen) onder druk,²¹ waardoor zij minder ruimte hebben om te kunnen leren. Ook participeren zij minder in buitenschoolse activiteiten. Leerlingen die in armoede opgroeien hebben een groter risico op lagere schoolprestaties, voortijdig schoolverlaten, psychosociale problemen, probleemgedrag, slechte gezondheid en op de langere termijn op jeugdcriminaliteit en -werkloosheid en armoede op volwassen leeftijd.²²

Ook bij ouders kan de stress als gevolg van hun lastige situatie leiden tot het niet goed functioneren van hun executieve functies, waardoor zij minder goed in staat zijn verstandige beslissingen te nemen²³. Ouders met stress hebben vaak minder aandacht voor hun kind en hanteren een opvoedstijl met weinig geduld en streng straffen²⁴. In bijna de helft van de gezinnen waar kindermishandeling plaats vindt, blijkt sprake van armoede²⁵. Naast deze weinig steunende en soms onveilige thuissituatie, leven kinderen en jongeren in armoede vaker in onveilige buurten, met slechtere rolmodellen en minder faciliteiten. Bovendien hebben ouders minder mogelijkheden om hun kinderen

aan stimulerende buitenschoolse activiteiten deel te laten nemen²⁶. Kortom: opgroeien in armoede heeft ingrijpende gevolgen voor de ontwikkeling (fysiek, sociaal, emotioneel en cognitief), het welbevinden, de inclusie en het toekomstperspectief van kinderen²⁷.

1.2 Taakverdeling in en om de school

Scholen hebben als taak om armoede te signaleren, leerlingen en ouders door te verwijzen naar ondersteuning en een veilige en stimulerende leeromgeving voor leerlingen te creëren.²⁸ School moet daarbij breed worden opgevat. Naast directie en leraren (en soms conciërges en administratief personeel) hebben uitdrukkelijk ook zorgprofessionals in en om de school en externe partijen een rol. Elke functiegroep heeft een eigen taak die uitdrukkelijk gefaciliteerd dient te worden door besturen en gemeenten.

Directie

Het is aan de directie om de kaders te schetsen en de toon te zetten voor de manier waarop de school omgaat met armoede. De directie maakt keuzes in essentiële kwesties als:

- de toegankelijkheid van de school voor leerlingen en ouders.
- de aandacht voor het signaleren van armoede van intake tot afscheid.
- het beperken van schoolkosten en ouderbijdrage.
- het realiseren van een stimulerend en verbredend onderwijsaanbod.
- de organisatie van de samenwerking tussen onderwijs en zorg binnen de school en met externe partners.
- het betrekken van leerlingen en ouders in armoede bij het vormgeven van armoedebeleid.
- het agenderen van armoede en het faciliteren en professionaliseren van het team.

Leraren

Het is de taak van klassenleerkrachten, docenten en mentoren om de leerlingen te helpen zich optimaal te ontwikkelen, door goed les te geven (ook financiële educatie) en door het creëren van een veilige en stimulerende omgeving in de klas. Daarnaast bouwen klassenleerkrachten in het basisonderwijs en mentoren in het voortgezet onderwijs een vertrouwensrelatie op met hun leerlingen, van waaruit zij armoede kunnen signaleren en een luisterend oor kunnen bieden. Samen met de leerling kan de leraar oplossingen zoeken voor alledaagse problemen als gevolg van geldgebrek (denk bijvoorbeeld aan het niet hebben ontbeten, het ontbreken van sportspullen of geen geld hebben voor de sinterklaassurprise). Het opbouwen van een vertrouwensrelatie met ouders hoort ook tot de taak van de leraar. Alleen vanuit dit vertrouwen kunnen leraren een warme overdracht naar de zorgprofessional in en buiten de school verzorgen. Deze overdracht veronderstelt dat de zorg in de school helder georganiseerd is én dat leraren hiervan op de hoogte zijn. Op deze manier past het omgaan met kinderarmoede op scholen bij de functieomschrijving van leraren en worden leraren niet te veel belast. Dat is ook van belang gezien het lerarentekort, zeker op scholen in wijken met veel armoede.

Zorgprofessionals

De daadwerkelijke steun aan leerlingen wordt geboden door zorgprofessionals. Sommige basisscholen hebben budget vrijgemaakt voor een kindercoach die tot taak heeft om leerlingen buiten de klas extra te ondersteunen bij de regulering van hun emoties en verwerking van zaken die thuis of op school niet goed verlopen. Hiermee ontstaat bij de leerling weer ruimte om te kunnen leren en wordt de leerkracht (en de klas) ontlast. Op scholen voor voortgezet onderwijs zijn soms jongerenwerkers of -coaches beschikbaar, die beschikbaar zijn voor leerlingen die behoefte hebben aan ondersteuning. Op sommige scholen voor voortgezet onderwijs wordt geëxperimenteerd met mentoren die geen docent zijn, maar als lid van het zorgteam beschikbaar zijn om individueel contact met leerlingen van een aantal klassen te onderhouden. Deze (co-)mentoren verzorgen een deel van de mentorlessen, de individuele gesprekken met leerlingen en voeren de gesprekken tussen leraar, leerling en ouders. Het mentorschap is daarmee geen functie van een docent, maar een taak van een zorgprofessional. Zowel de jongerencoaches als dit type mentoren zijn proactief in de pauzes aanwezig op de gangen en in de kantine of aula, om zo een lage drempel te creëren voor leerlingen om hen te benaderen.

Op veel scholen zijn zorgprofessionals aangesteld in of om de school voor ondersteuning aan ouders. Deze zorgprofessionals kunnen ouders helpen bij het aanvragen van vergoedingen voor aan school gerelateerde kosten en hen steun bieden of doorverwijzen bij problematiek thuis (bijvoorbeeld doorverwijzen naar budgetmaatjes, toegang krijgen tot de schuldhulpverlening of de voedselbank, voorkomen van huisuitzettingen, het regelen van dringende zaken als een bed of koelkast of het hulp zoeken in geval van vechtscheidingen). Zorgprofessionals die proactief zijn en een groot netwerk hebben, kunnen veel betekenen voor leerlingen en ouders en bijdragen aan rust in het gezin. Op steeds meer scholen worden deze taken ingevuld door een brugfunctionaris die een brug vormt tussen ouders, school en omgeving,²⁹ of door iemand met een vergelijkbare functie, zoals een medewerker ouderbetrokkenheid. In sommige gemeenten zijn schoolmaatschappelijk werkers of medewerkers van het wijkteam werkzaam.

Het is afhankelijk van de grootte van de school, de aard van de leerling populatie en gemeentelijk beleid in welke omvang en vorm zorgprofessionals aan de school verbonden zijn. Het heeft de voorkeur dat zorgprofessionals structureel aan de school verbonden zijn en deel uitmaken van het team. In de praktijk zijn zorgprofessionals ook in dienst van een externe zorgorganisatie die van daaruit voor een beperkt aantal uur aan de school verbonden zijn.

Externe partners

Scholen schakelen regelmatig externe partners in zoals gemeenten, sport-, culturele en welzijnsorganisaties. Deze externe partners dragen bij aan het bieden van een stimulerende leeromgeving (bijvoorbeeld buitenschools aanbod in de rijke schooldag, financiële of leefstijleducatie) en/of ondersteuning van ouders.

1.3 Focus op armoede

Het is belangrijk dat het team zich goed bewust is van de invloed van armoede op de ontwikkelingskansen, het welbevinden en leren van leerlingen en vervolgens handelingsbekwaam is. De directie heeft de taak om dit thema in het team te agenderen en het team te faciliteren. Schoolbesturen kunnen hierin ondersteunend zijn door het thema armoede te agenderen in schoolbezoeken en in gesprekken met directies en schooloverstijgende uitwisseling te stimuleren en faciliteren. Besturen die een stap verder willen gaan kunnen een beleidsmedewerker op het thema armoede aanstellen en scholen helpen met snel toegankelijke noodfondsen.

Wat kan een school doen?

Ontwikkel een samenhangend armoedebeleid

- Bespreek aan de hand van deze handreiking wat de school al doet, wat goed gaat, wat beter kan en wat daarin een volgende stap kan zijn. Ontwikkel op basis hiervan een helder schoolbeleid over het omgaan met armoede en leg dit vast in een kwaliteitskaart (zie de kwaliteitskaarten voor het [basisonderwijs](#) en [voortgezet onderwijs](#)).
- Evalueer het armoedebeleid jaarlijks, verbeter daarbij ingezette stappen en bepaal welke nieuwe stappen de school in het nieuwe schooljaar zal zetten.
- Bespreek het schoolbeleid rond armoede en de taakverdeling daarbij tussen leraren, zorgprofessionals en externe partijen regelmatig met het team.
- Stel een brugfunctionaris of aandachtsfunctionaris armoede aan (of geef een teamlid taakuren). Samen met een werkgroep waarin ook een directielid en zorgprofessional zitting hebben, bewaakt deze functionaris de uitvoering van het armoedebeleid.

Investeer in bewustwording en professionalisering van het team

- Bespreek in het team het [rapport](#) van uw school van het Nationaal Cohortonderzoek Onderwijs. Deze rapportage geeft een helder inzicht in het aantal kinderen uit gezinnen met een laag inkomen, de sociale verschillen en hun schoolresultaten (o.a. schooladvies en doorstroom).
- Werk aan bewustwording van armoedeproblematiek, bijvoorbeeld met het filmpje [‘Arm kind’](#) of de [‘12 brillen’](#). Betrek ervaringsdeskundigen in het gesprek, bijvoorbeeld via [Sterk uit armoede](#).
- Train het team in het uitvoeren van de stappen die de school wil zetten en laat dit begeleiden door bijvoorbeeld [de Vonk](#), stichting [Preventief op Maat, Gro-Next](#) (in Groningen), [Noorwerkt](#) (regio Amsterdam/Almere/Haarlem) of [Hogeschool Saxion](#) (in het oosten van het land).

Bied zorgprofessionals een substantiële aanstelling, neem hen op in het team en zorg dat ook zij geschoold worden voor hun taak (financiële hulpverlening, het kennen van de lokale sociale kaart, het bieden van ondersteuning³⁰).

Wat heeft de school nodig?

Het aanpakken van kinderarmoede vraagt om een goede samenwerking tussen gemeenten, scholen, jeugdgezondheidszorg en lokale partners (van sport-, culturele en welzijnsorganisaties). Het helpt scholen hun rol in het omgaan met armoede te vervullen als zij kunnen rekenen op:

Structurele inbedding van zorgprofessionals

Op veel scholen werken zorgprofessionals (schoolmaatschappelijk werker of brugfunctionaris) vanuit externe organisaties en voor een klein aantal uur. Als zij wel als teamlid zijn aangesteld, is dit maar zelden structureel. Het helpt scholen als schoolbesturen en gemeenten zorgprofessionals een substantiële aanstelling bieden in de school zelf en deze functies structureel in het functiehuis inbedden. Zorgprofessionals zijn dan veel aanwezig op school en maken onderdeel uit van het team. Hierdoor zijn zij herkenbaar, laagdrempelig en minder bedreigend voor ouders. Zo kunnen zij de relatie met ouders opbouwen die nodig is om tot de kern van de problematiek (en achter de voordeur) te komen. Ook is het voor leraren makkelijker om ouders met zorgprofessionals in contact te brengen.

Verbreden leefwereld van leerlingen

In augustus 2021 is de [wet vrijwillige ouderbijdrage](#) in werking getreden.³¹ Het doel van deze wet is dat alle leerlingen mee kunnen doen aan schoolactiviteiten, ook als hun ouders de vrijwillige ouderbijdrage niet betalen. Hoewel scholen dit doel onderschrijven, lijkt de wet er onbedoeld toe te leiden dat juist scholen met leerlingen voor wie het verbreden van de leefwereld het meest urgent is, geen schoolexcursies en -reizen meer aanbieden. Bovendien kunnen ouders geen beroep meer doen op armoedefondsen,

aangezien die geen activiteiten financieren die onder verantwoordelijkheid van de scholen vallen. De wet draagt zo weliswaar bij aan gelijkheid van leerlingen binnen scholen, terwijl de ongelijkheid tussen scholen toe lijkt te nemen.³² Het is daarom van belang dat schoolbesturen en gemeenten hier, samen met de betreffende scholen, een oplossing zoeken om een verschraving van het aanbod te voorkomen.

Duurzame relaties met professionals

Het helpt scholen als zij kunnen bouwen op vaste partners en niet geconfronteerd worden met regelmatige wisselingen en als zij de regie kunnen hebben in de samenwerking met externen.

Overzicht van regelingen en fondsen

Regelingen verschillen per gemeente en per inkomenscategorie (van 100 tot 130% van het sociaal minimum) en zijn aan verandering onderhevig. Het helpt scholen als gemeenten hen voorzien van een actueel en helder overzicht van regelingen en fondsen en van een sociale kaart van organisaties die steun bieden aan gezinnen in armoede en als deze voorzieningen goed toegankelijk zijn.

Verder lezen

- ABNAMRO (2018). *Factsheet armoede in de klas*.
- Gemeente, schoolbesturen en Hanzehogeschool Groningen (2022). *De Brugfunctionaris op school. Voor een sterke verbinding tussen kind, gezin, school en samenleving*. Ministerie OCW (Gelijke Kansen Alliantie).
- Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). **Altijd op een richte lijn lopen**. *Verslag onderzoek werkende ouders onder de armoedegrens*. Den Bosch: Samen voor alle kinderen & Leergeld Nederland.
- Kalthoff, H. (2018). **Opgroeien en opvoeden in armoede**. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Kinderombudsman (2017). **Alle kinderen kansrijk**. *Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede*. Den Haag: Kinderombudsman.
- Lusse, M. & Kassenberg, A. (red). (2019). *Brochure omgaan met armoede op scholen. De keten doorbreken*. Den Haag: Ministerie van SZW, Ministerie van OCW.
- Lusse, M. (2019). *School en thuis. Succesfactoren voor het verbinden van twee leefwerelden*. Huizen: uitgeverij Pica.
- Sociaal Economische Raad (2017). *Opgroeien zonder armoede*. Den Haag: SER.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2019). **Armoede in Kaart 2019**. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van Berkel, J. & van Esveld, M. (2019). **Kinderen in armoede zien!** Preventief op Maat.
- Van der Pluijm, M. (2022). *Thuis in taal. Samenwerken met alle ouders aan de taalontwikkeling van hun jonge kinderen*. Tutti.
- VO-raad (2022). **Brochure schoolkosten. Voor schoolleiders en bestuurders**.
- Weel, B. ter, Bussink, H. & Koeman, N. (2022). **Gevolgen van kansenongelijkheid in Nederland**. SEO Economisch Onderzoek.

Actuele en relevante websites

www.alliantiekinderarmoede.nl/

www.dekinderombudsman.nl/themas/armoede

www.divosa.nl/onderwerpen/armoede-en-sociale-uitsluiting

www.movisie.nl/armoede-schulden

www.nji.nl/armoede

campagne.sire.nl/

www.verwey-jonker.nl/themas/armoede

2. Werkwijzen

Dit tweede deel van de handreiking bestaat uit dertien werkwijzen (en aanvullende informatie in de bijlagen), die scholen naar eigen wens op maat kunnen maken. De werkwijzen zijn gebaseerd op een verkenning van goede praktijken³³ en pilots op scholen (met inbreng van leerlingen en ouders), expertmeetings, literatuur- en internetstudie en zijn meegelezen door experts, professionals en ervaringsdeskundigen. De werkwijzen zijn bedoeld om leerlingen in armoede te signaleren en leerlingen en ouders te ondersteunen en stimuleren. Dit is van belang op zowel scholen met veel als op scholen met weinig leerlingen in armoede.

De werkwijzen zijn onderverdeeld in drie categorieën en richten zich op:

Het **signaleren** en bespreekbaar maken van armoede, zodat alle leerlingen worden gezien (zie 2.1).

Het **ondersteunen** bij armoede, zodat alle leerlingen kunnen meedoen (zie 2.2).

Het **stimuleren** van leerlingen en ouders, om zo bij te dragen aan toekomstkansen voor alle leerlingen en aan het doorbreken van de cirkel van armoede (zie 2.3).

Werkwijzen per categorie		
 Signaleren	 Ondersteunen	 Stimuleren
Relatie opbouwen	Schoolkosten beheersen	Financiële educatie
Herkennen en bespreken	Financiële steun	Leefstijleducatie
Warme overdracht	Materiële steun	Veerkracht vergroten
		Aanvullend leren
		Ouders versterken

Kwaliteitskaarten

Als aanvulling op de handreiking zijn kwaliteitskaarten ontwikkeld. Deze zijn bedoeld om scholen te ondersteunen bij het vaststellen van armoedebelief en de concrete stappen die zij elk schooljaar in het verbeteren van het omgaan met armoede in hun school gaan zetten. Er is een [kwaliteitskaart voor het basisonderwijs](#) en een [kwaliteitskaart voor het voortgezet onderwijs](#).

2.1 Signaleren

elke leerling wordt gezien

Relatie opbouwen

Door wie

Directie, leraren, zorgprofessionals

Voor wie

Leerlingen en ouders

Wat

Het opbouwen van een relatie met kinderen, jongeren en ouders en het leren kennen van de achtergrond van gezinnen om de voorwaarden voor hen te creëren om armoede bespreekbaar te durven maken.

Waarom

Het is lastig om armoede vroegtijdig te signaleren, want kinderen, jongeren en ouders verbloemen hun situatie uit schaamte³⁴ en proberen het zelf op te lossen als zij afstand of wantrouwen ervaren naar school.³⁵ Als zij een relatie met een leraar kunnen opbouwen, zullen zij hem of haar eerder in vertrouwen nemen. Leraren komen sneller in contact met gezinnen door zichtbaar te zijn en zich open op te stellen. Als leraren de achtergrond van leerlingen kennen, kunnen zij hier bovendien meer rekening mee houden.³⁶ In kennismakings- of startgesprekken wordt een basis gelegd voor een vertrouwensrelatie tussen leraar, leerling en ouders en kunnen eventuele (financiële) belemmeringen in gezinnen de orde gesteld worden. Van belang is alert te blijven op de achtergrond van alle gezinnen goed in beeld is..

Hoe

Zichtbaar en bereikbaar

- Verwelkom leerlingen en ouders elke ochtend bij de deur van de school en/of klas.
- Ben regelmatig aanwezig op plekken waar ouders komen (schoolplein, koffië-ochtenden, in de wijk).
- Beantwoord telefoontjes, appjes, voicemails en miltjes altijd.

Empathisch en betrouwbaar

- Heb oog voor het gezin en voor het perspectief van de verschillende gezinsleden en voor een diversiteit aan leef- en opvoedstijlen.³⁷
- Ga in gesprek vanuit oprechte interesse, neem de tijd en heb oog voor lichaamstaal.
- Bejegen het gezin positief en heb oog voor zaken die goed gaan en benoem die.
- Heb vertrouwen in kinderen, jongeren en ouders en oordeel niet.
- Vraag toestemming als je iets wilt delen met anderen (ook met andere gezinsleden) wat jou in vertrouwen is verteld en licht toe waarom je dit wilt delen.
- Zorg voor continuïteit en vaste contactpersonen vanuit school.

Kennismakingsgesprekken

- Voer aan het begin van elk schooljaar individuele kennismakingsgesprekken met elke leerling en diens ouders, thuis of op school.
- Maak per leerjaar of bouw een gespreksleidraad voor de kennismakingsgesprekken en vlecht het bespreken van armoede daarin (zie bijlage Gespreksleidraad kennismakingsgesprek).
- Vraag als onderdeel van het gesprek aan alle ouders of er zorgen zijn die het leren in de weg kunnen staan en of er belemmeringen zijn (bijv. gezondheid, moeilijk op reis kunnen, angst of spanning, sociaal, financieel) om deel te kunnen nemen aan de activiteiten die op het programma staan.
- Deel bij de kennismakingsgesprekken een flyer uit aan alle ouders (zie bijlage Voorbeeld flyer Zorgen over schoolkosten?).
- Maak in geval van financiële zorgen praktische afspraken, zodat de leerling met alles mee kan doen.

Alle gezinnen kennen

- Bewaak of je contact hebt met de ouders van alle leerlingen en zoek proactief en empathisch contact met ouders die niet in school komen, zeker bij zorgen (recente scheiding of vlucht naar Nederland, baanverlies e.d.).
- Bewaak of je voldoende op de hoogte bent van de achtergrond van alle leerlingen (bijvoorbeeld de gezinssamenstelling, thuistaal, werk ouders, geldzorgen in het gezin). Gebruik de klassenlijst als handvat om na te gaan welke leerling je wel en niet in beeld hebt (maar maak er geen vragenlijst van die systematisch bij ouders wordt afgenomen!).
- Bedenk per leerling welke concrete stappen je gaat zetten om het contact te verdiepen en voer deze uit.

Voorwaarden

Het realiseren van een empathische attitude, zonder oordeel, en het voeren van goede kennismakingsgesprekken vereist bewustwording, voorbereiding en training van het schoolteam.

Het voeren van kennismakingsgesprekken vereist ruimte in de roosters van klassenleerkrachten en mentoren.

'Ondanks dat sommige punten gevoelig kunnen liggen, vond ik de manier waarop specifieke vragen gesteld konden worden wel ruimte geven om met ouders in gesprek te gaan. Ik heb het gevoel dat de meeste ouders dat op prijs stelden.'

Een leerkracht van een IKC in Vlaardingen.

Verantwoording

Kennismakingsgesprekken worden gewaardeerd door leraren, leerlingen en ouders. Bijna alle leerlingen en ouders (97%) zijn aanwezig bij dergelijke gesprekken.³⁸ De checklist oudercontact is ontwikkeld als hulpmiddel om de taalomgeving thuis te verkennen in het project Thuis in Taal.³⁹ De specifieke gesprekspunten om armoede te signaleren in het kennismakingsgesprek bleken bruikbaar op een IKC in Vlaardingen. Dit IKC heeft deze tekst meegelezen.

Bijlage

Zie Gespreksleidraad kennismakingsgesprek op pagina 62.

Herkennen en bespreken

Door wie
Gehele team

Voor wie
Leerlingen en ouders

Wat

Het signaleren van gezinnen die in armoede leven, dit bespreekbaar maken met leerling en ouders en hen toeleiden naar de gewenste ondersteuning.

Waarom

Signaleren is niet eenvoudig omdat leerlingen en ouders die in armoede leven zich vaak schamen en hun situatie voor de buitenwereld willen verbergen.⁴⁰ Zeker **werkende ouders met geldzorgen** blijven nogal eens buiten beeld.⁴¹ Geldzorgen gaan vaak gepaard met andere problemen in de leefomgeving.⁴² Vroegtijdige signalering en ondersteuning voorkomt dat kinderen langdurig worden blootgesteld aan stress en draagt eraan bij dat het ontwikkelingsproces van een leerling zo min mogelijk wordt verstoord.⁴³

Hoe

Herkennen

- Wees op verschillende contactmomenten (in de klas, lunchpauzes, gymles, wandelgangen en schoolreizen) alert op signalen van armoede (zie bijlage Signaleringslijst kinderarmoede).
- Realiseer je dat armoede soms niet zichtbaar omdat gezinnen veel offers brengen om hun kind geen uitzondering te laten zijn (en dus toch dure schoenen kopen).
- Gebruik signalen over problemen thuis als aanknopingspunt om geldzorgen bespreekbaar te maken.
- Bespreek bij twijfel signalen met een andere leraar, directeur, gymleraar, conciërge of zorgprofessional voor je met een leerling of ouder in gesprek gaat.

Bespreken

- Toon je eigen gevoel, zeg bijvoorbeeld: *'Ik zie iets en vind het lastig om erover te beginnen'*.⁴⁴
- Benoem concreet wat je ziet en wees daarbij vragend en betrokken en niet veroordelend. Helpende vragen kunnen zijn: *Ik heb gemerkt dat je geen lunch bij je hebt.... mag ik daar iets over vragen? Vindt u het fijn als we samen kijken wat mogelijk is? Wat zou u op dit moment het meest ontlasten?*
- Wees geïnteresseerd in hoe de ander dit ervaart en check of je de leerling of ouder goed begrijpt: *Ik zie dat jij/u dit lastig vindt, dat vind ik ook. Als ik u goed begrijp, bedoel je/bedoelt u...?*
- Voorkom dat ouders zelf hun situatie moeten aankaarten en vraag *'Er zijn veel gezinnen met grote financiële problemen, waardoor kinderen in de knel komen. Is dat bij u misschien het geval?'*⁴⁵

Meedenken met leerlingen

- Onderzoek, met de leerling, wat het beste is voor diens ontwikkeling, passend bij de specifieke eigenschappen van de leerling en diens gezin en leefomgeving. Breng de belangen van de leerling goed in kaart, bijvoorbeeld met behulp van de [toolkit van de Kinderombudsman](#).
- Vraag de leerling zelf oplossingen te bedenken voor problemen in de klas (geen brood mee, verjaardag niet kunnen vieren). Denk met de leerling mee en realiseer je dat bij verschillende leerlingen bij eenzelfde probleem een andere oplossing kan passen.
- Denk met de leerling mee wat mogelijkheden zijn om de leefwereld ook thuis en buiten school te versterken (deelname aan sportactiviteiten, huiswerkklassen en dergelijke; zie werkwijze Wereld vergroten).
- Bied een luisterend oor voor de leerling over zijn leven en leefomgeving en wat hij/zij nodig heeft en bied een leerling met veel stress zo mogelijk ondersteuning van de kindercoach.

Meedenken met ouders

- Luister goed naar wat de ouder wil en realiseer je dat het uiteindelijk aan de ander is of hij/zij gebruik maakt van de aangereikte suggesties. Formuleer hierin voorzichtig (bijvoorbeeld *Mag ik je wat ideeën aanreiken in plaats van Je moet ...*).
- Verwijs ouders door naar de zorgprofessional in de school die hen kan ondersteunen bij financiële vergoedingen voor aan (buitens-)schoolse activiteiten verbonden kosten (zie werkwijzen Financiële steun en Materiële steun) en die hen zo nodig kan toeleiden naar steun buiten de school (verwijzing naar schuldsanering, voedselbank, budgetmaatjes etc.).
- Volg ouders die je doorverwezen hebt naar hulp enige tijd (vraag bijvoorbeeld: *hoe is het gesprek gegaan met...*) en zoek oplossingen als er iets is dat de ouders belemmert om de stap naar deze hulp te zetten.
- Vraag de zorgprofessional in de school eventueel proactief contact te zoeken met ouders waarvan je denkt dat zij steun kunnen gebruiken.

Voorwaarden

Het is van belang dat ieder teamlid zich bewust is van zijn of haar signaleringsfunctie en deze signalen deelt met de klassenleerkracht of mentor van de leerling. Het is van meerwaarde om signalen en achtergrondinformatie te delen met de leerkracht of mentor van de leerling. Aanvullend kunnen schoolteams baat hebben bij een training specifiek gericht op het signaleren en bespreken van armoedesignalen met leerling en ouder (zie ook 1.3 Focus op armoede)

'Als het stelselmatig opvalt dat zij geen brood mee hebben, wordt eerst gecheckt bij broertjes en zusjes. Het is soms wel even checken of er iets aan de hand is. Je wilt mensen er dan niet mee overvallen, terwijl er niks aan de hand is.'

Een leerkracht van een basisschool in Hogeveen.

Verantwoording

De aandachtspunten voor signaleren in de klas zijn ontleend aan expertmeetings met scholen en aan een internetsearch, waaruit de volgende bronnen zijn gebruikt: de [Waaier financiële krapte op school](#) van de gemeente Zwolle, de [signalenlijst](#) van de Vonk en de [signalenlijst](#) van de Kern. Een expert van de gemeente Zwolle heeft meegelezen met deze werkwijze.

Bijlage

Zie Signaleringslijst kinderarmoede, p 60.

Warme overdracht

Door wie

Directie, leraren en zorgprofessionals

Voor wie

Leerlingen en ouders

Wat

Een warme overdracht in de doorgaande lijn van VVE naar basisschool of Integraal Kind Centrum en van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs, waarbij ook aandacht is voor eventuele financiële zorgen van ouders.

Waarom

De basis voor voortijdig schoolverlaten wordt op jonge leeftijd gelegd. Daardoor zijn keuze- en overgangsmomenten risicomomenten voor voortijdig schoolverlaten op latere leeftijd.⁴⁶ Het helpt als de school kwetsbare leerlingen en ouders begeleidt bij deze overgangen en de daaraan verbonden kosten, omdat ouders deze keuze soms moeilijker vinden en zich zorgen maken over de kosten die dit met zich meebrengt.

Hoe

Overgang naar basisschool/IKC

- Voer het intakegesprek met de ouder, de contactpersoon van IKC/basisschool en zo mogelijk een vertrouwde contactpersoon vanuit de VVE. Zorg dat ouders zich welkom voelen. Maak het gesprek laagdrempelig door helder te communiceren en het taalgebruik aan te passen.
- Neem het onderwerp financiën standaard op in het gesprek. Vraag bijvoorbeeld: *'Ouders vinden de kosten voor naar school gaan soms best hoog, is dit voor u ook lastig?'*
- Wees tijdens het gesprek alert op de signalen die kunnen wijzen op armoede zoals laaggeletterdheid, weinig opleiding of werkloosheid (zie bijlage Signaleringslijst kinderarmoede).
- Deel de flyer over vergoeding van kosten uit aan iedere ouder en houd relevante informatie (brochures, links en contactpersonen) bij de hand. Ook ouders die hun situatie niet direct willen bespreken, weten dan waar ze terecht kunnen (zie bijlage Voorbeeld flyer zorgen over schoolkosten?).

Overgang naar voortgezet onderwijs

- Maak een overzicht van overgangsmomenten naar het voortgezet onderwijs die voor gezinnen in armoede stressvol kunnen zijn (bijvoorbeeld de meerdaagse schoolreis, open avonden, inschrijfmomenten en aanschaf schoolspullen) en begeleid ouders en leerlingen desgewenst op deze momenten (ga mee naar open dagen, naar de inschrijving, het eerste contact op de nieuwe school en/of spreek hierover door met leerling en ouder).

- Bespreek op een voorlichtingsbijeenkomst aan het begin van groep 8 wat er in de aanloop naar het voortgezet onderwijs op leerlingen en ouders afkomt en wat er van hen wordt verwacht. Bespreek ook welke kosten het voortgezet onderwijs met zich meebrengt en de regelingen en voorzieningen. Ontwikkel hiervoor een overzichtelijke flyer (zie werkwijze Ouders informeren). Bespreek aan het eind van groep 8 opnieuw de schoolkosten, schoolbenodigdheden en regelingen en voorzieningen (zie bijlage Overzicht fondsen).
- Neem in de eerste periode op het voortgezet onderwijs contact op met het gezin en/of de nieuwe school om te vragen of het goed gaat en stel je beschikbaar voor vragen.

'Ik voel me erg onzeker over de nieuwe school van mijn kleinzoon. Ik weet niet hoe het werkt en ik ken er niemand. Ik was zo blij dat de brugfunctionaris met ons mee is gegaan naar de kennismaking met de nieuwe school. Nu weet ik dat ik ook bij zijn mentor terecht kan.'

Een oma met zorgtaken van een vo-school in Groningen.

Voorwaarden

Kies voor een inschrijfteam dat kundig is in het herkennen van signalen rondom armoede. Leid mensen hiervoor op. Draag relevante informatie over naar de klassenleerkracht of mentor, want dat is degene die een vertrouwensband creëert met leerling en ouders.

Verantwoording

De warme overdracht is gebaseerd op pilots bij een IKC in Vlaardingen en een vo-school in Groningen. Vanuit deze scholen is de tekst meegelezen.

2.2 Ondersteunen elke leerling doet mee

Schoolkosten beheersen

Door wie

Directie, zorgprofessionals

Voor wie

Ouders

Wat

Het doordenken van hoe de school de kosten voor ouders kan beperken, de schoolactiviteiten voor alle leerlingen toegankelijk kan houden en duidelijk communiceert naar ouders.

Waarom

Schoolkosten vormen een bron van stress in gezinnen waar geldzorgen zijn. Het leidt tot onderscheid tussen leerlingen als sommigen minder goede materialen tot hun beschikking hebben, of afhankelijk zijn van giften van derden. Ouders kunnen scholen vermijden waar een hoge vrijwillige ouderbijdrage gevraagd wordt of hun kinderen minder snel aanmelden voor activiteiten waarvoor een bijdrage gevraagd wordt (bijvoorbeeld tweetalig onderwijs, bijlessen, examentrainingen of talentprogramma's). Hierdoor bestaat het risico dat juist leerlingen voor wie dergelijke activiteiten het meeste meerwaarde hebben, deze niet meer aangeboden krijgen. Bovendien melden leerlingen uit gezinnen met geldzorgen zich soms ziek bij klassenactiviteiten die verborgen kosten met zich meebrengen, zoals een uitstapje waarbij een fiets nodig is, of vallen uit de toon omdat zij geen cadeautje voor eenjarige leerkracht hebben.

Typen schoolkosten

Het naar school gaan brengt verschillende typen **kosten** met zich mee:

- Kosten voor activiteiten en materialen die de school verplicht voorschrijft (bijvoorbeeld leer- en werkboeken, examentrainingen- en bundels, digitaal lesmateriaal): scholen verstrekken deze materialen gratis aan leerlingen en financieren dat uit het door de overheid beschikbaar gestelde budget.
- Kosten voor aanvullend lesmateriaal (atlassen, woordenboeken, rekenmachines, schriften, pennen, gereedschap en sportkleding): in het basisonderwijs is dit veelal voor rekening van de school. Wel betalen ouders de gymkleden. In het voortgezet onderwijs zijn deze kosten voor de ouders. School kan ouders een vrijwillige bijdrage vragen voor de aanschaf of bruikleen van deze materialen, of ouders zorgen zelf voor de aanschaf.

- Kosten voor een laptop of tablet: in het basisonderwijs betalen scholen vaak zelf de apparaten die zij gebruiken. In het voortgezet onderwijs bieden sommige scholen devices kosteloos (al dan niet in bruikleen) aan, andere scholen vragen aan ouders om een laptop of tablet aan te schaffen. Scholen moeten zelf voor laptops of tablets zorgen wanneer zij schoolboeken volledig of grotendeels vervangen door digitaal lesmateriaal. Scholen kunnen via de vrijwillige ouderbijdrage kosten in rekening brengen voor (het gebruik van) een laptop of tablet, maar als een ouder kiest hiervoor niet te betalen, dient de school te voorzien in voor de leerling bruikbaar lesmateriaal.
- Een vrijwillige ouderbijdrage: deze mag de school aan ouder vragen voor zaken en activiteiten waarvoor de school geen bekostiging ontvangt of geld heeft begroot (zie verder de paragraaf hieronder).
- De meer verborgen kosten voor deelname aan onderwijs (een fiets hebben, fruit meenemen, trakteren op je verjaardag, een surprise maken met sinterklaas, een gerecht meenemen met kerst, sponsors vinden bij een sponsorloop, deelname aan niet gesubsidieerde buitenschoolse activiteiten zoals de schaakclub). Deze kosten zijn voor de ouders.

De vrijwillige ouderbijdrage

Naast bovenstaande kosten, mogen scholen een vrijwillige bijdrage vragen aan ouders voor schoolactiviteiten die niet bij het verplichte lesprogramma horen, maar wel onder verantwoordelijkheid van de school plaatsvinden. Denk bijvoorbeeld aan sinterklaas- en kerstvieringen, extra lesaanbod, huiswerkbegeleiding, schoolreizen en excursies. Scholen mogen ouders niet verplichten om deze bijdrage te betalen en moeten ouders goed informeren over de opbouw van deze kosten, o.a. in de [schoolgids](#) en in het schoolplan. De hoogte van deze bijdrage dient bovendien naar redelijkheid en billijkheid te worden vastgesteld (Gedragscode PO-raad, 2018). Volgens de [Wet op de vrijwillige ouderbijdrage](#) zijn scholen sinds augustus 2021 verplicht om alle leerlingen deel te laten nemen aan deze activiteiten, ook als de ouderbijdrage niet is betaald. Het is niet toegestaan om leerlingen een kosteloze alternatieve activiteit te bieden. Ouders mogen er - zonder opgaaf van redenen - voor kiezen om deze bijdrage niet te betalen.⁴⁷

Zie ook [Brochure schoolkosten](#) van de VO-raad.

Hoe

Schoolkosten in kaart brengen

Het beheersen van deze schoolkosten bestaat uit drie stappen:

- Breng de kosten voor een gezin per schooljaar in kaart en ga na of de school hier correct mee omgaat (verplichte schoolmaterialen en –activiteiten voor rekening school; de ouderbijdrage vrijwillig en ouders daarover goed geïnformeerd).
- Breng per bouw of leerjaar in kaart welke verborgen kosten je van ouders vraagt (verjaardag, sportactiviteit, sinterklaas of sponsorloop) en beperk ook deze kosten en/of zoek praktische oplossingen zodat leerlingen zonder zorgen deel kunnen nemen.
- Beperk de kosten voor ouders voor aanvullend lesmateriaal en laptops zoveel mogelijk, of stel ze – indien mogelijk – kosteloos beschikbaar.
- Garandeer dat leerlingen niet op basis van het niet betalen van de ouderbijdrage worden uitgesloten van het niet verplichte schoolprogramma.

Vrijwillige ouderbijdrage beperken

- Beperk de ouderbijdrage zoveel mogelijk en schrap posten op de ouderrekening die er uit traditie ontstaan, maar niet reëel meer zijn (kopieerkosten en dergelijke).
- Beperk de kosten voor schoolreizen, uitstapjes en andere activiteiten door het vinden van creatieve oplossingen (dichtbij school, beperkte overnachtingen) en kijk wat je uit de schoolbegroting kunt financieren. Neem dit ook mee in de meerjarenbegroting.
- Vraag fondsen aan om educatieve excursies te financieren. Hoewel fondsen niet meer de vrijwillige ouderbijdrage aanvullen, willen sommige fondsen wel het doorgaan van excursies en schoolreizen mede mogelijk maken.
- Bied ouders die wel willen betalen de gelegenheid om in termijnen te betalen als ze dit willen.
- Vraag ouders met een hoger inkomen meer te betalen, zodat ouders met een lager inkomen minder kunnen betalen (naar rato van inkomen, of een verhoging die ouders zelf voorstellen). Ook hier geldt dat ouders zonder opgaaf van redenen kunnen beslissen om de bijdrage niet te betalen.
- Schaf de ouderbijdrage af (op school- en/of op bestuursniveau).

Ouders ondersteunen

- Bied steun in school zoals leenfietsen, doorgeefkasten, maandverband (zie de werkwijze Materiële steun).
- Help ouders met aanvragen bij fondsen voor de aanschaf van sportspullen, fietsen, laptops en dergelijke en om hun kind de gelegenheid te geven hun verjaardag te vieren (zie de werkwijze Financiële steun).

Voorwaarden

De wet op de vrijwillige ouderbijdrage lijkt als ongewenst neveneffect te hebben dat juist scholen waarbij de extra activiteiten bijdragen aan het verbreden van de leefwereld van hun leerlingen deze niet meer kunnen financieren. Minder ouders zijn nog in staat of bereid de bijdrage te betalen en armoedefondsen vergoeden deze niet meer, omdat leerlingen niet meer uitgesloten worden als ouders niet betalen.⁴⁸

Voor scholen is het wenselijk dat de kosten voor basale verrijkende activiteiten zijn opgenomen in de lumpsum financiering. Zolang dat niet is gerealiseerd, zullen scholen, schoolbesturen, gemeenten en fondsen op zoek moeten naar lokale oplossingen, juist voor leerlingen die anders dergelijke ervaringen niet meekrijgen. Gemeenten kunnen er, in navolging van Amsterdam, voor kiezen om geen subsidie te verstrekken aan scholen die een hoge ouderbijdrage vragen.

'Wij willen juist leerlingen die van huis uit weinig meekrijgen excursies en schoolreizen bieden. Dat hoeft niet duur te zijn. Zonder extra financiële middelen, betekent de wetswijziging dat wij als school geen buitenschoolse activiteiten, excursies en werkweken meer aanbieden. Dat is een verschraling van het onderwijsaanbod en voor de ontwikkeling van onze leerlingen.'

Een directielid van een vo-school in Rotterdam.

Verantwoording

Deze tekst is gebaseerd op informatie van de Rijksoverheid en ervaringen van scholen en fondsen. Experts van OCW en directeuren van twee scholen hebben de tekst meegelezen

Financiële steun

Door wie

Zorgprofessionals, externe partners, administratief personeel

Voor wie

Leerlingen en ouders

Wat

Het bieden van hulp en advies bij geldzorgen, het betalen van schoolkosten, het aanvragen van financiële ondersteuning en een warme toeleiding naar verdergaande financiële ondersteuning en schuldhulpverlening.

Waarom

Ouders in armoede hebben moeite met het betalen van de kosten die het opgroeien van hun kind met zich mee brengen (bijvoorbeeld een laptop, fiets, huiswerkbegeleiding, muzieklles of sportvereniging en sportkleding) en zijn niet altijd op de hoogte van de financiële ondersteuning die zij kunnen krijgen en van wie hen daarbij kan helpen.⁴⁹ Als scholen ouders actief informeren, wordt er meer gebruik gemaakt van de bestaande regelingen.⁵⁰ Ouders die financiële steun van fondsen krijgen, geven aan positiever te zijn over hun leven en meer rust en zelfvertrouwen en minder stress te ervaren.⁵¹

Leerlingen op het voortgezet onderwijs hebben soms zelf al serieuze geldzaken (zak- en kleedgeld, telefoonabonnement) en hebben hierbij soms behoefte aan hulp en advies. Omdat bekend is dat veel jongvolwassenen schulden hebben,⁵² is het belangrijk deze hulp vroegtijdig te bieden.

Hoe

Leerlingen

- Leer leerlingen hoe zij met geld om moeten gaan, schulden kunnen voorkomen en financieel zelfredzaam te worden en bereid jongeren voor op hun financiële zelfstandigheid (zie werkwijze Financiële educatie).
- Help leerlingen bij het zoeken naar een oplossing als zij zelf problemen met geldzaken hebben. Verwijs zo nodig door naar deskundige hulp voor jongeren buiten de school (bijvoorbeeld naar [get-a-grip](#) of naar het wijkteam)

Ouders

- Bied ouders een flyer met informatie over de financiële ondersteuning die zij kunnen krijgen (en wie de contactpersoon daarvoor is in de school) en deel hem breed (bij kennismakingsgesprekken, nieuwsbrief, poster in school). Geef de flyer aan alle ouders om te voorkomen dat ouders in armoede hem niet mee durven te nemen en geen enkel gezin over het hoofd wordt gezien (zie bijlage Voorbeeld flyer zorgen over schoolkosten?).
- Help ouders gebruik maken van regelingen en fondsen om bijvoorbeeld een laptop, schoolspullen, fiets of koelkast aan te schaffen of verwijs naar steun in

de wijk (formulierenbrigade van de gemeente, sociaal wijkteam) (Zie Overzicht fondsen).

- Wijs ouders op het persoonlijk budget (vaak als kindpakket) van gemeenten voor elk kind tot 18 jaar dat daarvoor in aanmerking komt.⁵³ Dit budget voorziet in de meest noodzakelijke behoeften (bijvoorbeeld kleding), aangevuld met zaken om mee te kunnen doen in de samenleving (bibliotheekpas, zwem- en sportles, schoolkosten en dergelijke). Veel gemeenten bieden bovendien stadspassen met kortingen op toegang en aanschaf van zaken.
- Wijs ouders op de [VoorzieningenWijzer](#) (besparen kosten) en de site [Bereken-UwRecht](#) (tegemoetkomingen) om na te gaan welke financiële steun mogelijk is.
- Vraag ondersteunende organisaties (fondsen, werk en inkomen, budgetmaatjes, wijkteams) aanwezig te zijn als er ouders in de school zijn (bijvoorbeeld bij de kennismakings- en andere gesprekken tussen leraar, leerling en ouder).
- Heb op school- of bestuursniveau voorzieningen beschikbaar voor acute nood (noodfonds, boodschappenbonnen) en als regelingen niet toereikend zijn, of doe een beroep op het noodfonds van de gemeente of maatwerkbudget van het wijkteam.
- Wijs ouders op de test van [Geldfit](#) (gratis telefoonnummer 0800-8115) die afhankelijk van de ernst van de situatie toeleidt naar 1. zelfhulp (Nibud, [Wijzer in Geldzaken](#)), 2. een getrainde vrijwilliger die online steun biedt, 3. een getrainde lokale vrijwilliger die persoonlijke steun biedt of 4. professionele schuldhulpverlening vanuit de gemeente.
- Verwijs ouders met geldzorgen vroegtijdig naar het sociale wijkteam, een vrijwilliger van [Humanitas](#) of financiële spreekuren van de gemeente (zie bijvoorbeeld helpdeskgeldzaken Den Haag of [werkplaats financiën XL](#), Eindhoven), buurthuis, bibliotheek, of op school (zie bijvoorbeeld [Deltion college](#)).

Voorwaarden

De school kan hulp, advies en doorverwijzing laagdrempelig en proactief aanbieden.

Het is van belang dat minimaal één teamlid inzicht heeft in welke voorzieningen er zijn voor leerlingen met financiële problemen, welke kosten ouders moeten maken en een actueel overzicht heeft van de mogelijkheden bij fondsen en subsidieverstrekkingen om kwijtschelding aan te vragen.

Gemeenten helpen scholen als zij hen jaarlijks voorzien van een helder overzicht van regelingen en fondsen. Het ontlast scholen bovendien als zij de aanvragen met/voor ouders mogen doen (zeker omdat in deze doelgroep veel gestreste, laaggeletterde en licht verstandelijk beperkte ouders zijn) en als ook aanvragen op klasniveau gedaan kunnen worden.

'De flyer kreeg ik van de mentor en die heeft alles uitgelegd wat mogelijk was. Toen heb ik gelijk een afspraak gemaakt. De drempel is zo veel lager geworden. Het was eerst geen drempel maar eigenlijk een muur waar je overheen moet klimmen, die is nu veel lager.'

Een ouder van een vo-school in Rotterdam.

Verantwoording

Deze informatie is gebaseerd op de ervaringen van brugfunctionarissen op basisscholen in de stad Groningen en de financiële coaches (administratief medewerkers van de school die ondersteuning bieden aan ouders met vragen en problemen rond financiën) van een vo-school in Veendam. De flyer voor ouders is uitgetoetst op twee vo-scholen in Rotterdam. Experts van fondsen en leraren van de betrokken scholen hebben de tekst meegelezen.

Bijlage

Zie Overzicht fondsen op p. 64.

Zie Voorbeeld flyer zorgen over schoolkosten? op p. 63.

Materiële steun

Door wie

Zorgprofessionals, ondersteuners,
vrijwilligers

Voor wie

Leerlingen en ouders

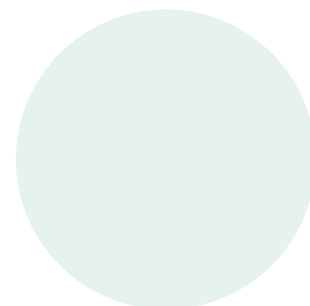

Wat

Het bieden van laagdrempelige materiële steun aan leerlingen en ouders die geldzorgen hebben.

Waarom

Kinderen en jongeren die thuis opgroeien met weinig geld missen vaak basale zaken als voeding, een fiets of laptop en passende kleding die geschikt is voor het seizoen en kunnen vaak niet meedoen met hun leeftijdsgenoten. Zij kunnen zich hierdoor minder concentreren, lopen een groter risico op sociale uitsluiting en missen belangrijke ervaringen, wat hen belemmert in hun ontwikkeling.⁵⁴ Hoewel steun bij het aanschaffen van spullen en het mee kunnen doen aan activiteiten geen structurele oplossing voor armoede is,⁵⁵ biedt het kinderen, jongeren en ouders wel een tijdelijke oplossing voor basale behoeften. Zo doen zij bovendien positieve ervaringen op, wat bijdraagt aan de reductie van stress en zorgen.⁵⁶

Hoe

Voedsel

- Bied op school ontbijt en/of een lunch aan leerlingen die dat thuis niet krijgen. Zet het eten klaar op een plek waar leerlingen langskomen of in de keuken en wijs leerlingen die het nodig hebben daar op. Of bied ontbijt en/of lunch aan in de rijke schooldag, zodat kinderen zich er voor kunnen aanmelden. Laat ook andere gezinsleden zo nodig mee-eten.
- De ontbijten of lunches kunnen klaargemaakt worden door vrijwilligers van school of uit de wijk (zie [Yess!](#)) en/of van bedrijven (zie [Eerlijke start](#)). Op scholen met een keuken kunnen maaltijden verzorgd worden door leerlingen, bijvoorbeeld als onderdeel van de lessen zorg en welzijn of van de rijke schooldag. Financiën kunnen komen uit subsidie van gemeente of rijk of donaties van particulieren of bedrijven, of een bijdrage van het [Jeugdeducatiefonds](#) als de basisschool daarbij aangesloten.
- Gebruik deelname aan schoolontbijt of -lunch ook als ingang om na te gaan of andere steun nodig is in het gezin.
- Breng ouders in contact met initiatieven waarmee hun kinderen ontbijt aan huis kunnen krijgen (zoals het [Nationaal Jeugdontbijt](#)) of waarmee zij zich kunnen aanmelden voor ontbijt in de wijk (zoals de [ontbijttas](#) in Sneek).
- Vraag fruit aan bij het Europese programma [Schoolfruit en -groente](#) dat 20 weken per jaar drie porties fruit per leerling kan verzorgen.
- Verdeel eten dat over is na schoolfeesten onder ouders die dit nodig hebben.
- Help berekenen of het gezin recht heeft op ondersteuning van de [voedselbank](#) en zoek op waar de [dichtstbijzijnde voedselbank](#) is.
- Breng ouders in geval van acute 'broodnood' in contact met wijkorganisaties (zoals moskeeën, kerken en diaconie) die supermarktbonnen verstrekken, of neem contact op met [Stichting Urgente Noden](#), als deze in de gemeente actief is.

Kleding en materiaal

- Zorg dat een aantal schoolfietsen aanwezig is voor leerlingen die geen fiets hebben.
- Stel maandverband gratis beschikbaar voor meisjes die dit vergeten zijn en/of niet kunnen betalen, bijvoorbeeld in een kastje op het toilet of via een vrouwelijk teamlid (conciërge, secretaresse, intern begeleider, brugfunctionaris). Of vraag als vo-school bij [Hi Sally](#) een maand lang gratis menstruatieproducten aan, of kijk bij [Menstruatie Uitgiftepunten](#).
- Richt een weggeefkast in voor dagelijkse spullen die ouders kunnen uitwisselen (kleding, gymspullen, speelgoed). Zet de kast op een plek die goed zichtbaar is, bij voorkeur op een ontmoetingspunt voor ouders in de school en zorg dat alle ouders er gebruik van kunnen maken.

- Laat leerlingen in het vo vanuit bijvoorbeeld de lessen economie een tweedehands kledingwinkeltje (tegen lage prijzen) opzetten en zelf de winkelvoering verzorgen.
- Start via Kinderhulp een [zwerfboekenstation](#) in de school, waarbij kinderen boeken met de sticker 'neem me mee' lezen en daarna weer laten zwerven voor andere kinderen.
- Creëer momenten waarop ouders elkaar kunnen helpen met concrete diensten (bijvoorbeeld het repareren van fietsen).
- Wijs gezinnen die gebruik maken van de voedselbank op [kinderen van de voedselbank](#), waar ouders een kledingpakket met nieuwe kleding, nieuwe schoenen en cadeautjes kunnen krijgen. Of wijs ouders op een [kledingbank](#) in de buurt.

Uitjes, feestjes en vakanties

- Meld jarige kinderen van 4-12 jaar aan voor een verjaardagsbox via [Jarige Job](#) of wijs ouders op gratis kinderfeestjes door [Stichting Uitgestelde Kinderfeestjes](#).
- Meld gezinnen met jonge kinderen aan voor de [actie pepernoot](#), waarbij ouders cadeaubonnen krijgen om sinterklaaspresentjes te kopen.
- Meld gezinnen aan voor de [actie zomerpret](#), zodat zij in de zomervakantie toegangskarten ontvangen (bioscoop, zwembad, pretpark) en boeken en speelgoed.
- Wijs ouders op de mogelijkheid van een kindervakantie (gratis of een bijdrage naar draagkracht). Zie bijvoorbeeld het [Steunpunt Kindervakanties](#), [Kindervakantieweken van Humanitas](#) of de [Vakantiebank](#) en [Heppie](#) vakantieweken en weekenden.

Voorwaarden

Bezuinig zo min mogelijk op voorzieningen en uitjes die kinderen en jongeren thuis al zo vaak moeten missen. Maak gebruik van bestaande structuren binnen de school (ouderraad, werkgroepen, ouderkamer en dergelijke). Vraag financiële middelen om materiële steun te kunnen bieden aan bij de gemeente, een goede doelen organisatie, een [serviceclub](#) of een fonds (zie bijlage Overzicht fondsen). Blijf met ouders zoeken naar structurele oplossingen zodat zij hun primaire taken (bijvoorbeeld om hun kinderen van eten te voorzien) weer zelf kunnen vervullen.

'De weggeefkast geeft bij ons een solidariteitsgevoel, we helpen elkaar. Vanochtend had ik nog een moeder met drie jonge kinderen die aangaf dat ze de weggeefkast zo fijn vindt. Ze haalt er regelmatig een leuke puzzel uit en kleren. Ook als je geld genoeg hebt, mag je best iets uit de kast meenemen. Die ouders leggen dan weer iets anders terug.'

Een brugfunctionaris van een basisschool in Groningen.

Verantwoording

Deze voorbeelden zijn verzameld op de expertmeetings in Rotterdam en Groningen en in het contact met scholen door het hele land. De tekst is meegelezen door een brugfunctionaris uit Groningen. meegelezen door een brugfunctionaris uit Groningen.

Bijlage

Zie Overzicht fondsen op p. 64.

2.3 Stimuleren elke leerling krijgt kansen

Financiële educatie

Door wie

Leraren en externe partners

Voor wie

Leerlingen en ouders

Wat

Het bevorderen van de financiële geletterdheid en zelfstandigheid van leerlingen en het bespreekbaar maken van schulden en armoede.

Waarom

Kinderen en jongeren die niet hebben geleerd om goed met geld om te gaan hebben, als zij na hun achttiende financieel verantwoordelijk zijn, vaak betalingsachterstanden en problemen.⁵⁷ Bij het leren omgaan met geld is het volgens het **Nibud** van belang dat leerlingen hun financiën in kaart leren brengen, vooruit leren kijken, verantwoord leren besteden en bewuste keuzes leren maken. Financiële educatie op school draagt bij aan de motivatie en vaardigheden van leerlingen om doordachte financiële beslissingen te nemen⁵⁸ en aan het voorkomen van schulden als (jong)volwassene.⁵⁹ Financiële educatie is effectiever wanneer deze structureel is ingebed in het programma⁶⁰ en de intensiteit (het aantal lessen) toeneemt.⁶¹

Het bespreekbaar maken van armoede maakt leerlingen bewust van begrippen als rechtvaardigheid, kansgelijkheid en burgerschap. Als ouders beter in staat zijn hun kinderen financiële opvoeding te bieden, helpt dat hun kinderen om doordachte financiële beslissingen te nemen⁶² en schulden in de (jong) volwassenheid te voorkomen.⁶³

Hoe

Financiële bewustwording

- Zet het interactieve en met onderzoek onderbouwde lesprogramma **Spaarwijs** in, waarbij leerlingen concrete spaaropdrachten krijgen en ouders worden betrokken (vmbo en onderbouw havo/vwo).
- Introduceer de doorlopende leerlijn **Eurowijs** (lesmateriaal, gastlessen en **spreekbeurtpakketten** (po en onderbouw vo). Of gebruik **Wijzer in geldzaken** of het programma **Aflatoun**.
- Speel de **Cash quiz** van het Nibud.
- Maak leerlingen mediawijs. Zie **Mediawijsheid** (voor po, vo en mbo).
- Doe mee met **de week van het geld** vanuit het ministerie van Financiën.
- Laat leerlingen zelf schoolactiviteiten (feesten, reizen, maaltijden) laten budgetteren en dit met hen nabespreken.

Financiële zelfstandigheid

- Gebruik het lespakket **Geldplan Bijna 18**. Nu regelen! van het Nibud (vmbo basis/kader en vmbo gl/tl/ havo/vwo).
- Wijs leerlingen in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs op **informatie (Bijna) 18 en nu?**
- Zet het lesprogramma **MoneyWays** in van Nibud en Diversion met drie lessen waarin - met hulp van rolmodellen van 18-26 jaar - geldzaken en financiële problematiek bespreekbaar gemaakt worden (bovenbouw vmbo en havo/vwo, jaar 1 en 2 mbo).
- Verwijs jongeren die steun nodig hebben bij hun financiën naar bijvoorbeeld **Get a grip**.

Schulden voorkomen

- Gebruik het schuldpreventieproject **Hoe word je rijk**: een lesprogramma en een website van Money starts met voorlichtingsfilms voor jongeren en een lessenserie voor ouders.
- Speel de serious game **No credit? Game over!** waarin de leerling zich een weg moet banen door de stad in een poging de schulden van zijn personage af te lossen.
- Maak schulden bespreekbaar met **Mind your wallet**.
- Bespreek met leerlingen hoe ze om kunnen gaan met groepsdruk, bijvoorbeeld met de voorstelling **Cashflow**.
- Bespreek het risico om in de criminaliteit verzeild te raken, bijvoorbeeld als **Geldezel**.

Armoede bespreken

- Gebruik de **leskist** met acht lessen van positive minds om armoede te bespreken in de klas (bovenbouw po en onderbouw vo).
- Speel het **Arm en rijk spel**. Een bordspel van stichting Vonk waarbij kinderen (bovenbouw po) ervaren hoe het is om weinig of juist veel geld te hebben.
- Gebruik het lesmateriaal **Aan de slag met armoede** dat Young Crowds, in co-creatie met leerlingen heeft ontwikkeld (bovenbouw po).
- Wijs leerlingen op een **spreekbeurtpakket** om armoede bespreekbaar te maken van Stichting Leergeld in Apeldoorn-Voorst.
- Gebruik de lessenserie **Armoede. Doorbreek de cirkel** ontwikkeld door de Bibliotheek aan de Vliet (bovenbouw po en onderbouw vo),.
- Gebruik de lessenserie **Armoede van Jouw stad** in de klas (voor 10 tot 14 jarigen).

Ouders betrekken

- Betrek ouders bij de financiële educatie aan de leerlingen.
- Moedig ouders aan deel te nemen aan activiteiten om hun (financiële) opvoedvaardigheden te vergroten (bijvoorbeeld Nibud workshop **Ik krijg noooit wat**).
- Informeer ouders over de **financiële opvoedtest** waarmee zij inzicht in de financiële opvoeding krijgen en handvatten bij lastige situaties.
- Stimuleer ouders om hun kinderen te leren met geld om te gaan en te sparen door hen (vanaf jonge leeftijd) consequent zakgeld te geven en het niet inhouden om kinderen te straffen⁶⁴ of innemen om er hun eigen schulden mee te betalen (zie bijvoorbeeld het **ZakgeldProject**).⁶⁵
- Stimuleer ouders een goed voorbeeld te zijn voor hun kind en financieel meer zelfredzaam te worden, bijvoorbeeld met de budgettrainingen van **Stichting Knip** of met een programma als **Lift je leven!** (ook geschikt voor laaggeletterden).

Voorwaarden

De kans dat programma's voor financiële educatie effectief zijn, is groter als leerlingen ervaringen opdoen met (de gevolgen van) hun financiële beslissingen. Doen is daarbij belangrijker dan kennisontwikkeling. Dit kan in praktische, alledaagse opdrachten, met hulp van animaties en in simulaties waarin leerlingen actief participeren en de transfer naar hun dagelijkse leven kunnen maken⁶⁶. Het betrekken van ouders bij deze opdrachten draagt bij. Het programma **Spaarwijs**, is volgens de benoemde aspecten opgebouwd.

Om te voorkomen dat leerlingen zich ongemakkelijk voelen bij programma's die armoede in de klas bespreekbaar maken, is van belang dat er een veilige sfeer is en dat de leraar goed weet welke leerlingen in armoede verkeren.

'In onze kooklessen hebben wij leerlingen een klein bedrag meegegeven om een gezonde lunch van te kopen. Zij sprongen daar zeer creatief mee om en elk groepje kwam met gezond eten terug.'

Een directeur van een basisschool in Rotterdam.

Verantwoording

Het is van belang dat alle leerlingen doordachte financiële beslissingen leren nemen en nadenken over geld, rechtvaardigheid en burgerschap.

Door wie

Directie, leraren, zorgfunctionarissen en externe partners

Voor wie

Leerlingen en ouders

Wat

Het stimuleren van een leefstijl die eraan bijdraagt dat kinderen en jongeren (en hun ouders) lichamelijk gezond en fit zijn.

Waarom

In veel gezinnen waar zorgen zijn over geld is sprake van stress. Als gevolg van deze stress leven kinderen, jongeren en ouders in armoede gemiddeld minder gezond dan anderen:⁶⁷ zij eten ongezonder en bewegen minder.⁶⁸ Een ongezonde leefstijl kan een negatieve invloed hebben op het leren en de schoolprestaties van leerlingen en voor gezondheidsproblemen zorgen nu en op latere leeftijd.⁶⁹ De basis voor een gezond en fit lichaam wordt gelegd door de stress te reduceren en aandacht te besteden aan gezond eten, regelmatig bewegen en voldoende slaap.⁷⁰ Vooral de combinatie van gezond eten (bijvoorbeeld op school) en meer bewegen leidt tot resultaat (minder overgewicht).⁷¹ Smaaklessen blijken leerlingen te helpen bij het ontwikkelen van een verantwoord eetpatroon.⁷²

Hoe

Omgeving

- Help kinderen, jongeren en ouders bij het reduceren van stress door de acute oorzaak hiervan weg te nemen (zie de werkwijzen Ondersteunen).
- Bied een gezonde schoollunch aan (met veel groente en fruit), zorg voor een gezonde schoolkantine en geef leerlingen voldoende tijd om te eten.⁷³
- Zorg voor mogelijkheden om makkelijk water te kunnen drinken.
- Creëer een **gezond**, rookvrij en bij voorkeur **groen schoolplein**.
- Zorg in en om de school voor veel mogelijkheden om te bewegen.
- Geef het goede voorbeeld door als team gezond te eten, te sporten en niet te roken.

Leerlingen

- Bied voedsel educatie aan in **kook- en smaaklessen** of in **voorlichting**.
- Laat leerlingen in opdrachten ervaren hoe zij van weinig geld gezond kunnen eten.
- Leg met leerlingen een schoolmoestuin aan en geef tuinlessen.
- Besteed aandacht aan het drinken van water en het belang van bewegen (**Jongeren op gezond gewicht**).
- Bied sportieve activiteiten aan en integreer beweging in de les (energizers).
- Ga met leerlingen na hoeveel zij bewegen, stimuleer hen om regelmatig te bewegen en geef gericht beweegadvies.
- Ontmoedig leerlingen in **ongezonde gewoonten** als snoepen, frisdrank, roken, gebruik van alcohol en softdrugs en verwijfs bij beginnende verslaving naar **Moti-4**.⁷⁴

- Geef jongeren voorlichting over **veilige en gezonde seks**. Wijs meisjes (14-21 jaar, (v)mbo) op de **Girls Talk** groepsessies, waar zij hun weerbaarheid kunnen vergroten en jongens (12-18 jaar, (v)mbo) op **Make a move**.

Ouders

- Betrek ouders bij gezonde leefstijlactiviteiten, bijvoorbeeld bij het bereiden en uitserveren van gezonde lunches.
- Geef leerlingen recepten en zelfgemaakte gerechten mee naar huis waardoor ook ouders soms in aanraking komen met andere gerechten dan zij gewend zijn.
- Bedenk met de leerlingen beweeg-challenges die zij met hun ouders thuis kunnen doen (wie kan het langste op één been staan of een bal in de lucht houden?).
- Laat kinderen hun sportieve en kookvaardigheden aan ouders demonstreren.
- Bespreek in leraar, leerling, oudergesprekken welke activiteiten de leerling leuk vindt (dans, sport, touwtje springen, tuinieren) en hoe deze activiteiten nog meer in het dagelijkse leven geïntegreerd kunnen worden.
- Stimuleer dat gezinnen een vast dagritme hanteren: elke dag op ongeveer hetzelfde moment opstaan, naar bed gaan en op tijd eten.
- Stimuleer ouders om het goede voorbeeld te geven, met gezond eten, **regelmatig bewegen** (ook samen met hun kinderen) en met het vermijden van ongezonde gewoonten als snoepen, roken, gebruik van alcohol en softdrugs.
- Bied ouders informatie over de begeleiding van hun puber in het voorkomen van ongezond gedrag (zie de Trimbos instituut **website** over alcohol, drugs, roken en gamen).
- Wijs ouders op de **drugsinfo- test** om in beeld te krijgen wat zij weten van het drugsgebruik van hun kind.

Voorwaarden

Leefstijleducatie vraagt om een planmatige en structurele aanpak. Overweeg om aan te sluiten bij de '**Gezonde school**', waar scholen zich op verschillende thema's (voeding, bewegen en sport, roken en alcohol) kunnen profileren met een vignet. De school krijgt advies en ondersteuning van een Gezonde School-adviseur van de GGD.

Omdat leefstijl een primaire taak van ouders is, is het van belang hierin met ouders op te trekken. Ook ouders kunnen meewerken in het bereiden en uitserveren van maaltijden of het onderhouden van schooltuinen. Om de organisatorische belasting te verlichten, kunnen scholen samenwerken met wijkorganisaties en mbo-opleidingen. De structurele bekostiging van maaltijden is niet eenvoudig, maar kan gerealiseerd worden uit gelden voor verlengde leertijd, met aanvullingen van fondsen.

*'Ik probeer ook steeds meer groenten klaar te maken.
We proberen thuis nu ook een beetje anders te koken'.*

Een moeder van een basisschool in Rotterdam.

Verantwoording

1178 basisscholen en 336 vo-scholen in Nederland zijn een gezonde school (2019). De meeste scholen richten zich op de thema's bewegen en sport, welbevinden en voeding. Een gezonde lunch wordt bijvoorbeeld aangeboden op Gezonde basisscholen van de toekomst in Limburg vanuit [Movare](#)⁷⁵ en in Rotterdam vanuit stichting voedseleducatie010, dat is gebaseerd op de aanpak fysieke integriteit.⁷⁶ Experts vanuit de Gezonde School en [Voedseleducatie010](#) hebben meegelezen met deze werkwijze.

Veerkracht vergroten

Door wie

Leraren en zorg-professionals

Voor wie

Leerlingen

Wat

Het vergroten van de veerkracht van leerlingen door het versterken van beschermende factoren.

Waarom

De chronische stress als gevolg van opgroeien in armoede, zet de ontwikkeling van (executieve) functies als impulsbeheersing, emotieregulatie, besluitvorming, werkgeheugen en mentale flexibiliteit bij kinderen onder druk.⁷⁷ Deze leerlingen kunnen last hebben van angst, teruggetrokkenheid en/of sombere gevoelens. Veerkracht is het vermogen van leerlingen om met de tegenslagen en uitdagingen, zoals armoede, in hun leven om te gaan. Het opdoen van succeservaringen en goede voorbeelden van mensen in de omgeving draagt bij aan veerkracht. Ook een groei-mindset (de overtuiging bij een leerling zelf dat je door hard werken ergens goed in kunt worden en problemen kunt overwinnen) helpt leerlingen om constructiever en volhardender met uitdagingen en tegenslag om te gaan. NB Veerkracht lost armoede niet op, dus ook het bieden van concrete steun blijft noodzakelijk (zie werkwijzen Ondersteunen)

Hoe

Leerlingen versterken

- Vraag aan leerlingen (ook kleuters) hoe het met ze gaat, luister actief en help hen over hun emoties te praten.⁷⁸ Wees hierin een rolmodel voor ouders.
- Ontdek samen met de leerling over welke hulpbronnen, persoonlijke capaciteiten en sociale en interpersoonlijke vaardigheden hij of zij al beschikt (zie [Boomdiagram Veerkracht](#)).⁷⁹
- Formuleer samen met de leerling welk probleem zij willen aanpakken, hun doelen, de te zetten stappen, welke hulpbronnen zij hierbij kunnen inzetten en help hen om vertrouwen te ontwikkelen dat hen dit gaat lukken (zie [oplossingsgericht werken](#)).⁸⁰
- Versterk de groei-mindset van leerlingen door complimenten te geven over het proces (en niet zozeer op het resultaat) te geven en te laten blijken dat je hoge verwachtingen van hen hebt.⁸¹
- Stimuleer leerlingen om deel te nemen aan creatieve, sportieve en sociale activiteiten.⁸²
- Ga in gesprek met jonge mantelzorgers en kijk welke steun er voor hen is.
- Ga na wie belangrijke steunfiguren in de omgeving van de jongere kunnen zijn en gebruik hierbij de [JIM-methodiek](#) (Jouw Ingebrachte Mentor).
- Raadpleeg de factsheet [Suïcidaliteit onder jongeren](#) (ontwikkeld door 113 zelfmoordpreventie) bij zorgen over sombere gevoelens van een leerling.

Programma's inzetten

- **Leer & Veerkracht** is gebaseerd op de positieve psychologie en zet in op verbetering van de emotieregulatie, kennis van het brein, optimisme, veerkracht, kwaliteiten, empathie, communicatieve vaardigheden, dankbaarheid en aandachtstraining (aanpak voor po, waarin wordt samengewerkt met ouders).
- Verschillende **programma's** (in po en vo) richten zich op het bevorderen van veerkracht, sociale competenties en welbevinden van leerlingen (bijvoorbeeld **Positive Behaviour Support**, **Rots- en water**, **Kanjertraining** en **Levensvaardigheden**) en sluiten daarmee aan bij Leer- & Veerkracht.
- De programma's '**Je brein de baas**' en **MIND Us** helpen de mentale gezondheid van leerlingen (vo) te versterken.⁸³
- In het professionaliserings- en cultuurveranderingsprogramma de **Transformatieve School** onderzoeken leraren hoe zij leerlingen effectiever kunnen laten switchen tussen hun leefwerelden en hoe zij de veerkracht en het geloof in het eigen kunnen van leerlingen kunnen versterken (aanpak voor po, vo en mbo in de grootstedelijke context).⁸⁴

Voorwaarden

Programma's voor het versterken van de veerkracht van leerlingen zijn het meest effectief als zij integraal en door de hele schooltijd heen worden aangeboden en als leraren getraind en ouders en leerlingen ondersteund worden.⁸⁵

'Onze school staat in een wijk waar veel problemen spelen. Doordat wij met Leer- & Veerkracht werken, ervaren wij dat wij nu meer kunnen doen dan pleisters plakken: we helpen kinderen de veerkracht te ontwikkelen om met de problemen die zij tegenkomen om te gaan. We geven hen nu niet alleen meer vis, maar we leren hen om te vissen.'

Een directeur van een basisschool in Rotterdam.

Verantwoording

Het Leer- en Veerkrachttraject wordt gevolgd met onderzoek. Op een deelnemende school blijkt uit het leerlingvolgsysteem dat de veerkracht en het welbevinden van kinderen is toegenomen. Uit de registratie van de kindercounselor blijkt dat zich minder kinderen melden met problemen in de regulatie van hun emoties, waardoor de kindercounselor steeds preventiever kan werken. De Transformatieve school is onderzocht in het voortgezet onderwijs⁸⁶ en in het mbo.⁸⁷

Aanvullend leren

Door wie
Directie leraren en
externe partners

Voor wie
Leerlingen

Wat

Educatieve activiteiten die buiten het reguliere onderwijsprogramma worden aangeboden om de talenten van leerlingen en hun kansen voor de toekomst te vergroten.

Waarom

Kinderen en jongeren uit gezinnen met weinig geld lopen het risico dat zij minder steun krijgen van hun ouders bij leren en schoolloopbaanontwikkeling.⁸⁸ Door de vaak hoge kosten is ondersteunend onderwijs (huiswerkbegeleiding, bijles) weinig toegankelijk voor kinderen en jongeren die in armoede opgroeien.⁸⁹ Ook participeren deze leerlingen minder in sport-, culturele en andere activiteiten en maken weinig recreatieve en culturele uitstapjes.⁹⁰ In dat geval groeien zij in een kleine wereld op.

Scholen kunnen, met hulp van externen, de wereld van deze leerlingen helpen vergroten en daarmee bijdragen aan **gelijke kansen**.⁹¹ Het ministerie van OCW draagt met het programma 'School & Omgeving' bij aan het vergroten van de rijke schoolomgeving in kwetsbare wijken en daarmee aan kansengelijkheid.⁹²

Hoe

Versterken

- Bied gezinnen met kinderen in de voor- en vroegschoolse periode thuisprogramma's aan om de ontwikkeling en de (taal)omgeving thuis te versterken, ⁹³ bijvoorbeeld de **Katrol**, de Keukentafel, Samen Leren, de **VoorleesExpress**,⁹⁴ Voorleesproject.⁹⁵
- Introduceer in onder- en middenbouw van het po de aanpak **Thuis in Taal**, om met ouders (ook als zij laagopgeleid zijn) samen te werken aan de taalontwikkeling van hun kind.⁹⁶
- Informeer leerlingen over de **online jeugdbibliotheek** waar het lenen van (luister)boeken, e-boeken en (voorlees)films gratis is en over **KinderzwerfboekStations**.
- Neem dagelijks door de mentor begeleide huiswerkuren op in het programma, zodat je (t)huiswerkvrij onderwijs biedt.
- Bied (samen met lokale partners), (bijna) gratis huiswerkbegeleiding, bijles en examentraining, zoals bijvoorbeeld de **Weekend Academie**, de **Studiezalen**, **Leren voor de toekomst**.
- Vraag commerciële aanbieders van huiswerkbegeleiding en examentraining om een aantal gratis plekken of vraag financiering voor deelname aan deze activiteiten aan via een fonds (zie Fondsenlijst).
- Bied leerlingen een (student-)mentor, zoals bijvoorbeeld in **Mentoren op Zuid**.

Verrijken

- Bied (samen met lokale partners) sport- en culturele activiteiten aan in de verlengde of **rijke schooldag** (bijvoorbeeld museumbezoek, sportactiviteiten, leerorkest, kunstatelier, filosofie, **wetenschap en techniek**), in excursies en schoolreizen (kunst, cultuur, wetenschap, techniek en natuur) en in lente- en zomerscholen.⁹⁷
- Verrijk het reguliere onderwijsprogramma met leer- en ontwikkeldoelen die passen bij de **schoolloopbaanontwikkeling** van de leerling (verkennen van eigen kwaliteiten, motieven, beroepen en opleidingsmogelijkheden).
- Benut lokaal aanbod om leerlingen meer beeld te laten krijgen van beroepsmogelijkheden en hun eigen interesses daarin, bijvoorbeeld de bliksemstages van **JINC**.
- Stimuleer leerlingen in groep 7 en 8 om deel te nemen aan de **IMC Weekendschool**⁹⁸ of bied IMC Basis aan in het reguliere schoolprogramma.
- Betrek ouders bij de schoolloopbaanontwikkeling van hun kind, in zowel **po** als **vo**.
- Ondersteun ouders bij een aanvraag bij het **Jeugdfonds sport en cultuur**, voor vergoeding van contributie en materiaal voor deelname aan een sportvereniging, muziek-, dans- of theaterlessen.

Voorwaarden

Extra aanbod is:

- Effectiever als er in het reguliere curriculum aandacht is (op school en met ouders) voor de keuzes die leerlingen maken en de ervaringen die zij daarbij opdoen.
- Meer geïntegreerd als lokaal samengewerkt wordt met andere instellingen (kinderopvang, sportclubs, muziekverenigingen, buurtcentra).

Bezuinig zo min mogelijk op activiteiten die aanvullend en verrijkend zijn voor kinderen en jongeren en die zij thuis al zo vaak moeten missen. Steun (ook financieel) vanuit de gemeente is onontbeerlijk. Hogescholen kunnen studentinzet realiseren voor huiswerkbegeleiding en **mentoring**.

'Kinderen in deze buurt zien alleen op tv een museum, dans of muziek. Als je op jonge leeftijd niet in aanraking komt wat er in de wereld te koop is, zoek je het later niet snel op. Daarom halen wij de wereld de school in en bieden onze leerlingen workshops muziek, techniek, dans, toneel, handwerken en gaan naar musea. De kinderen vinden het geweldig.'

Een directeur van een basisschool uit Groningen.

Verantwoording

Deze tekst is gebaseerd op de praktijk in Groningen en Rotterdam met verlengde schooldag, dagprogrammering, loopbaanondersteuning- en begeleiding en ondersteunend onderwijs. Experts op het terrein van aanvullend onderwijs⁹⁹ hebben deze tekst meegelezen.

Ouders versterken

Door wie
Zorgprofessionals en
externe partners

Voor wie
Ouders

Wat

Activiteiten die bijdragen aan de ontwikkeling van ouders zelf en hun participatie in de samenleving en die ouders helpen een goed rolmodel te zijn en hun kind te begeleiden.

Waarom

Ouders die in armoede leven, participeren over het algemeen minder in de samenleving. Uit het isolement komen en participatie in activiteiten op school, in cursussen of opleiding of (vrijwilligers-)werk dragen bij aan de gezondheid, het sociale netwerk en zelfbeeld van ouders.¹⁰⁰ Ouders die bezig zijn met leren en werk brengen een cultuur van leren in het gezin en zijn goede rolmodellen voor hun kinderen.¹⁰¹ Activering van ouders om zich te ontwikkelen, is daarom ook investeren in kinderen.

Hoe

Wereld vergroten

- Vraag niet altijd dezelfde ouders mee naar excursies, maar heb ook oog voor ouders die anders niet op deze plekken komen.
- Bied laagdrempelige koffie-ochtenden waarin ouders ervaringen uitwisselen en brugfunctionarissen¹⁰² ouders stimuleren in hun opvoedvaardigheden en motiveren om te participeren in oudercursussen en/of vrijwilligerswerk in de school.
- Moedig ouders aan om deel te nemen aan activiteiten die hun netwerk vergroten, zoals koffie-uurtjes, wijkmaaltijden en dergelijke (zie ook de werkwijze **(In)formele steun**).

Leren en werken

- Laat ouders ervaren hoe leuk het is om iets te leren. Denk met hen mee over wat ze altijd al wilden leren en help ze dat te realiseren (zie bijvoorbeeld **Learning Dreams**).
- Moedig ouders aan deel te nemen aan activiteiten waar zij hun taal- of computervaardigheden kunnen vergroten, of bied deze aan vanuit school.
- Bied ouders mogelijkheden om te participeren in vrijwilligerswerk op school (bij de overblijf en naschoolse activiteiten of het verzorgen van schoolmaaltijden). Bied ouders een vrijwilligersvergoeding (voor ouders met een uitkering mag dat in 2022 maximaal €180,- per maand bedragen).
- Richt een spreekuur in op school of in de buurt van waaruit ouders worden toegeleid naar gesubsidieerd werk, een werkervaringsplek of structurele baan.

'Werkse is een organisatie die mensen vanuit de bijstand helpt om een geschikte participatiebaan of werkervaringsplek te vinden. Twee keer per jaar geven zij informatie in onze ouderkamer.'

Een brugfunctionaris op een basisschool in Delft.

Voorwaarden

Werk samen met organisaties uit de buurt die een goed inzicht hebben in de mogelijkheden voor opleiding en (vrijwilligers-)werk. Bij het aanbieden van workshops en oudercursussen is van belang te voorzien in kinderopvang.

Verantwoording

De genoemde voorbeelden komen van basisscholen in respectievelijk Delft, Groningen en Rotterdam. De betreffende scholen kunnen succesvolle voorbeelden noemen van ouders die hierdoor meer zijn gaan participeren, tot structurele betaalde banen aan toe. De brugfunctionaris van een basisschool in Delft heeft deze tekst meegelezen.

Succesfactoren

Scholen kunnen de kwaliteit van de werkwijzen voor het omgaan met armoede die zij in willen voeren checken met behulp van een tiental succesfactoren.¹⁰³

Succesfactoren voor het signaleren van armoede

- 1 De werkwijze draagt er aan bij dat leerlingen en ouders zich **welkom** voelen en gezien weten.
- 2 De werkwijze draagt bij aan het vroegtijdig opbouwen van een **vertrouwensrelatie** met leerlingen en ouders.
- 3 De werkwijze richt zich op **alle** leerlingen en ouders. Zo worden geen leerlingen in armoede over het hoofd gezien en wordt stigmatisering voorkomen.

Succesfactoren voor het bieden van steun bij armoede

- 4 De werkwijze legt de **regie** in het vinden van oplossingen zoveel mogelijk bij leerlingen en ouders, rekening houdend met een door stress verminderd overzicht en daadkracht.
- 5 De werkwijze stimuleert een respectvolle **dialogoog** tussen school en leerlingen en ouders over de manier waarop het gezin ondersteund kan worden.
- 6 De werkwijze faciliteert een positief gesprek tussen leerlingen en ouders **thuis** over wat nodig is om optimaal mee te kunnen doen in de samenleving.
- 7 De werkwijze draagt bij aan aandacht voor en versterken van **wat er goed gaat** bij leerlingen en ouders.

Succesfactoren voor het doorbreken van de cirkel van armoede

- 8 De werkwijze is gericht op de **toekomstkansen** van leerlingen.
- 9 De werkwijze is gericht op het benoemen van **ontwikkelpunten** van de leerling en de steun die de leerling daarbij wenst van ouders en school.
- 10 De werkwijze maakt teleurstellingen bespreekbaar en draagt bij aan het ombuigen naar een nieuw **perspectief**.

Bijlagen

KUNSTHYT
KONST

YOUR
LIGHT
IS MY
LIFE

Calypso

Signaleringslijst kinderarmoede

Armoede is lastig te signaleren. Verschillende signalen kunnen wijzen op armoede, maar er kunnen ook heel andere dingen spelen. Armoede is bovendien niet altijd zichtbaar omdat ouders veel offers brengen om hun kind geen uitzondering te laten zijn en kinderen en jongeren er alles aan doen om niet uit de toon te vallen. Ga bij een vermoeden van armoede het gesprek respectvol en voorzichtig aan (zie de werkwijze Herkennen en bespreken).

LEERLINGEN

Leerlingen die in armoede leven kunnen:

een slechte persoonlijke verzorging hebben

- vaak dezelfde, kapotte, slecht passende of niet seizoen adequate kleding
- geen sportkleding of winterjas hebben of doorschieten in een dure aanschaf
- zonder ontbijt, fruit en/of lunch of met ongezonde snacks naar school komen
- een onverzorgd uiterlijk en gebit hebben, overgewicht, onfrisse lichaamsgeur

gedrags- en ontwikkelingsproblemen hebben

- concentratieproblemen hebben, chaotisch, paniekerig en/of gespannen zijn
- een leer- of ontwikkelingsachterstand hebben of huiswerk niet maken
- geregeld hoofdpijn hebben en/of een vermoeide indruk maken
- een stille of teruggetrokken houding of juist een kort lontje hebben
- een laag zelfbeeld, minderwaardigheids- of schaamtegevoelens hebben of faalangstig zijn
- alcohol en/of drugs gebruiken
- zorgmijndend zijn
- verkeerde vrienden hebben, in de kleine criminaliteit zitten (waaronder drugs dealen)

beperkt participeren

- vaak afwezig zijn, te laat komen, spijbelen, niet deelnemen aan excursies of activiteiten
- afwezig zijn op eigen verjaardag of feestjes en/of weinig vrienden mee naar huis nemen
- geen lid zijn van verenigingen, nooit op vakantie gaan, geen zwemdiploma hebben
- onvoldoende leermiddelen om huiswerk te maken (computer of internet)
- niet naar school vanwege reis- en/of schoolkosten, of gebrek aan menstruatieproducten
- niet naar de tandarts gaan
- gepest worden en/of in sociaal isolement verkeren
- geen andere volwassenen dan de ouders hebben
- het onderwijs zonder startkwalificatie verlaten

ouders

Ouders die in armoede leven kunnen:

- alleenstaand of in scheiding zijn en/of erg jong zijn
- geen werk hebben (of onzekerheid over werk (flexwerk))
- laagbetaald werk hebben of loon dat de inflatie niet dekt
- de Nederlandse taal slecht beheersen, laaggeletterdheid of licht verstandelijk beperkt zijn
- beperkte digitale vaardigheden hebben
- een laag zelfbeeld en/of minderwaardigheidsgevoelens hebben
- weinig contact met school onderhouden, nota's niet betalen
- weinig structuur en stabiliteit in het gezin hebben en/of een stapeling van problemen
- te maken hebben met (langdurige) ziekte of overlijden
- een klein sociaal netwerk hebben
- taken doorschuiven naar hun kind (contact met school, administratieve en opvoedingstaken)
- weinig (positieve) aandacht voor het kind hebben, verwaarlozing of hardhandig opvoeden
- stress, spanning hebben, niet verder vooruit kijken dan de dag van morgen
- in een onveilige buurt wonen

Deze signaallijst is gebaseerd op: Waaier financiële krapte (Sociaal Wijkteam Zwolle)/ Beschermende en risicofactoren (NJI)/ Signalenkaart armoede (de Kern)/ Signalenkaart armoede (de Vonk)/ 14 omgevingsvoorwaarden (Kinderombudsman, 2017). Zie ook Armoede signaleren en bespreekbaar maken (NJI).

Gespreksleidraad kennismakingsgesprek

Inleiding

Welkom en waarom dit gesprek: kennismaken en afspreken hoe we samen gaan werken om de leerling te ondersteunen en contact houden. Zijn er speciale onderwerpen we het over moeten hebben? Overhandigen flyer vergoeding schoolkosten.

Leerling

Kern

Wat ben jij voor kind?

Wat vind jij leuk om te doen? Waar ben je trots op, waar ben je goed in (op school en in vrije tijd)?

Hoe ben je gestart in de klas?

Hoe gaat het met je in de klas (sociaal, kennis, zelfstandigheid etc.)? Hoe ging het in je vorige jaar? Wat heb je nodig om er een goed schooljaar van te maken?

Waarom ga je werken dit jaar?

Waar wil je nog beter in worden of waaraan wil je dit jaar extra aan gaan werken? Hoe kunnen we (ik/je ouders) jou daarbij helpen?

Bijzonderheden dit schooljaar

Toelichting eventuele excursies, reisjes en andere bijzondere activiteiten. Heb je daar zin in?

Hoe gaan we samenwerken

Wat verwacht je van mij als leraar? Zijn er dingen die ik moet weten om jou goed te kunnen begeleiden?

Ouder

Hoe vindt u dat? (Hoe) steunt u dat? Waar bent u trots op?

Gaat het goed met uw kind in deze klas/ hier op school? Wat merkt u daar thuis van?

Is er iets nodig?

Wat vindt u van deze plannen? Welke hulp kunt u daarbij bieden? Zijn er zorgen bij u thuis die het leren van uw kind dit jaar in de weg kunnen zitten?

Zijn er belemmeringen voor uw kind om deel te kunnen nemen aan deze activiteiten? Bijv. gezondheid, moeilijk op reis kunnen, eng vinden, sociaal, financieel? (Bij financiële belemmeringen, zie flyer: maak eenvoudige, praktische afspraken om te zorgen dat de leerling met alles mee kan doen.)

Wat verwacht u van mij als leraar? Zijn er dingen die ik van u moet weten of die u van mij moet weten?

Afronding

Samenvatten gesprek en afspraken die gemaakt zijn. Zijn er nog andere punten? Hoe houden we contact?

Voorbeeld flyer steun bij geldzorgen (voor ouders)

Heeft u zorgen over de schoolkosten?

We helpen u graag

Met aanvragen van bijvoorbeeld:

- (Leen)laptops, een fiets, een bril
- Zwemles
- Een sportclub, muziek-, dans- of toneellessen
- (Sport)Kleding
- Huiswerkbegeleiding
- Verjaardag, een uitstapje

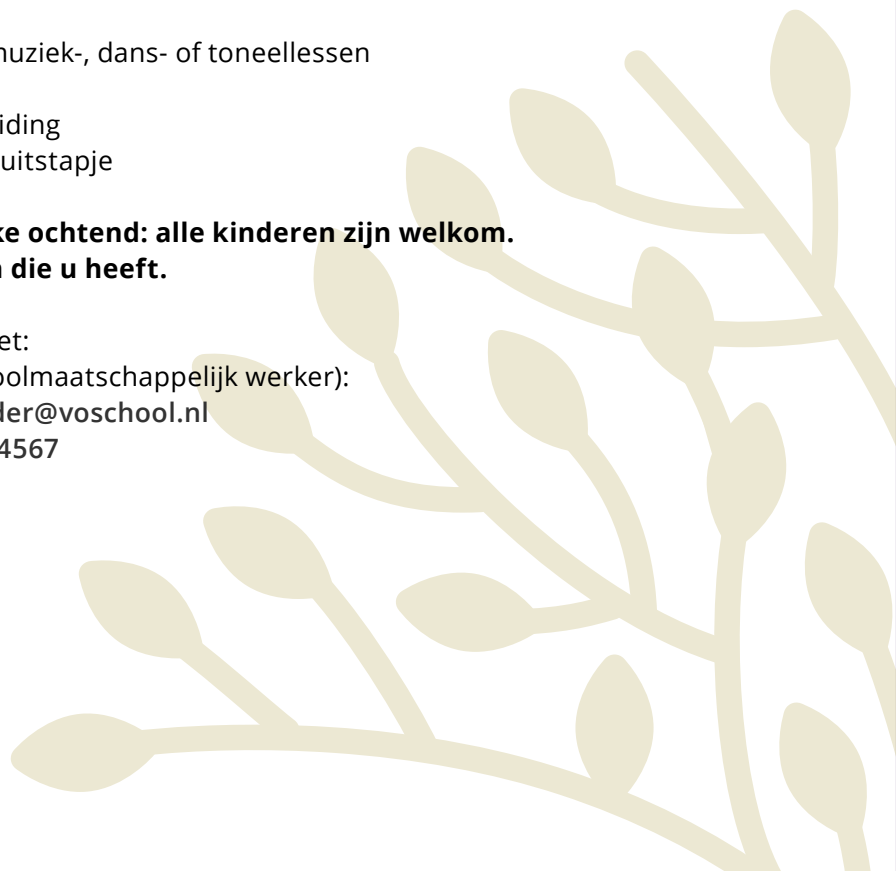
**Met een ontbijt elke ochtend: alle kinderen zijn welkom.
Met andere vragen die u heeft.**

Neem contact op met:

Maria Daalder, (schoolmaatschappelijk werker):

✉ m.daalder@voschool.nl

telefoon 111-1234567

Overzicht fondsen

In onderstaand overzicht zijn landelijke fondsen benoemd die voorzieningen voor kinderen en jongeren financieel mogelijk maken en acute noden in het gezin opvangen (zie ook BV Familie). Op lokaal en regionaal niveau zijn vaak aanvullende mogelijkheden.

Fondsen gericht op schoolspullen en schoolgerelateerde activiteiten

- **Stichting leergeld** stimuleert meedoen van kinderen en jongeren van 4 tot 18 jaar op het gebied van onderwijs, sport, cultuur en welzijn. Deze stichting biedt vergoedingen voor schoolspullen (tas, gymkleding, fiets), schoolreisjes, muziekles of lidmaatschap sportvereniging, sportkleding en attributen. De aanvragen moeten door ouders zelf worden gedaan.
- **Jeugdfonds sport & cultuur** stimuleert ontwikkelkansen van kinderen en jongeren tot 18 jaar op sportief en creatief gebied. Het fonds biedt vergoeding voor contributie of lidmaatschapsgeld en materialen (sportkleding en attributen). Door het fonds erkende intermediairs kunnen de aanvragen doen. Professionals die betrokken zijn bij opvoeding, begeleiding of scholing van het kind kunnen zich aanmelden als intermediair.
- **Kinderhulp** biedt financiële ondersteuning aan kinderen en jongeren tot 21 jaar op het gebied van Ontwikkeling (denk aan: opleiding, schoolmaterialen, leesboeken, cursus, sport, zwemles, laptop, school, muziek-, spelmateriaal); Ontspanning (denk aan: dagje uit, actie pepernoot, weekje kamperen, actie zomerpret); Basale zaken (denk aan: fiets, kamerinrichting, kleding); Bijzondere zaken (denk aan: naamsverandering, medicijnen, therapie). Intermediairs kunnen vergoedingen aanvragen die bij andere fondsen niet mogelijk zijn.

Bovenstaande fondsen werken (met ook Stichting Jarige Job) samen in **Sam& voor alle kinderen** en bieden naast de eigen websites ook een verzamelsite waar de genoemde voorzieningen aangevraagd kunnen worden.

- **Jeugdeducatiefonds** draagt bij aan activiteiten (schoolreisjes, excursies, bijles, sportieve en culturele activiteiten) en materialen (laptop, educatieve materialen) die de ontwikkelkansen van kinderen in het basisonderwijs helpen vergroten. Aanvragen gaan via de basisschool en kunnen ook activiteiten of materialen voor de hele klas betreffen.

Fondsen gericht op voeding

- Het **Nationaal Jeugdontbijt** levert 52 weken per jaar wekelijks anoniem een gratis ontbijttas met zeven ontbijtjes bij kinderen van wie de ouders geen ontbijt kunnen betalen.
- **EU-Schoolfruit** biedt basisscholen 20 weken per jaar drie porties groente en fruit per week voor alle leerlingen.
- De **voedselbank** biedt voedselpakketten aan mensen die tijdelijk niet in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Check vooraf of ouders hiervoor in aanmerking komen.

Fondsen gericht op verjaardagen

- **Stichting Jarige Job** geeft een verjaardagsbox met versiering, traktaties voor op school (kinderen 4-12 jaar), een cadeau en wat lekkers voor de visite thuis. De box kan uiterlijk zes weken voor de verjaardag aangevraagd worden door ouders of intermediairs.
- **Uitgestelde kinderfeestjes** faciliteert en organiseert kinderfeestjes voor kwetsbare kinderen (groep 2 t/m 8) die langdurig in armoede opgroeien en zonder tussenkomst geen kinderfeestjes kunnen vieren. Hulpverleners kunnen een aanvraag doen.

Fondsen gericht op overige zaken

- **Stichting Urgente Noden Nederland** biedt steun bij urgente financiële problemen (bijvoorbeeld het ontbreken van een koelkast of bed), ook aanvullend op een bestaande voorzieningen of regelingen. De aanvraag kan alleen gedaan door een professionele dienst- en hulpverlener bij een lokale vestiging van dit fonds.
- **Project STOP kinderarmoede** is een stichting met lokale afdelingen die kinderen die opgroeien onder de armoedegrens tweemaal per jaar kan voorzien van een pakket met nieuwe kleding, nieuwe schoenen en leuk nieuw speelgoed. Voor kinderen op de basisschool geeft de stichting verjaardagsboxen uit. Instellingen en gemeenten kunnen een aanvraag doen.
- **Stichting Kansarme Kinderen in Nederland** ondersteunt gezinnen met pakketten op maat gevuld met nieuwe kleding, schoenen, speelgoed en een cadeaubon. Ook biedt de stichting zaken als fietsen, entreekaarten voor uitjes, sinterklaascadeaus en verjaardags- en schoolpakketten. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.
- **Stichting Armoedefonds** geeft financiële steun aan lokale organisaties die mensen in armoede helpen met o.a. voedsel, kleding, binnen- of buitenschoolse activiteiten. Het fonds biedt bijvoorbeeld schoolspullenpassen en draagt bij aan gratis menstruatieproducten en voedselhulp. Het fonds werkt met acties per thema. Instellingen die laagdrempelig de producten kunnen aanbieden kunnen aanvragen.
- **Het ANWB Kinderfietsenplan** verzamelt fietsen, knapt ze op en deelt ze uit onder kinderen die geen fiets hebben.
- **Stichting babyspullen** verstrekt gratis babystartpakketten aan (aanstaande) ouders, bestaande uit nieuwe en gebruikte babyspullen. Hulpverleners kunnen een aanvraag doen.
- **Kinderen van de voedselbank** geeft kledingpakketten uit, voorzien van nieuwe kleding, schoenen en cadeautjes en voor kinderen in de basisschoolleeftijd verjaardagsboxen met een cadeautje en een traktatie voor de klas en voor een feestje. Gezinnen kunnen zelf een aanvraag doen.
- **Kledingbanken** geven herbruikbare kleding/schoeisel en linnengoed aan mensen die dit nodig hebben. Er is geen landelijke organisatie, wel een overzicht van kledingbanken per provincie.

- **Stichting Clothing4u** maakt op aanvraag een box met nieuwe kleding voor mensen die het financieel moeilijk hebben (afkomstig uit overtollige collectie, kleding met (kleine) productiefouten en niet-verwerkte retourneren). Een kerk, stichting, bewindvoerder of gemeente kan pakketten aanvragen.
- **Dress for success** biedt mensen vanaf 16 jaar met een uitkering of minimuminkomen een set kleding waarmee ze voor de dag kunnen komen, bijvoorbeeld bij een sollicitatiegesprek (ook voor een stageplaats).

Bronnen

- 1 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen <https://campagne.sire.nl/>
- 2 Kinderombudsman (2017). Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede. Den Haag: Kinderombudsman.
- 3 Weel, B. ter, Bussink, H. & Koeman, N. (2022). Gevolgen van kansenongelijkheid in Nederland. SEO Economisch Onderzoek.
- 4 Centraal Planbureau (2022). Concept macro-economische verkenningen 2023. CPB.
- 5 Duo (2019). Rapportage Armoede onder leerlingen in het basisonderwijs. Utrecht: Duo;
- 6 Palm, I. & van Helden, W. (2019). Een gelijke start. Een onderzoek naar kinderen in armoede onder 21 basisscholen in Delfshaven. Rotterdam: werkgroep kinderen en armoede van het armoedeplatform Delfshaven.
- 7 Lusse, M. (2019). School en thuis. Succesfactoren voor het verbinden van twee leefwerelden. Huizen: Pica.
- 8 Commissie van de Europese gemeenschappen (1991). Eindverslag over het tweede Europese programma ter bestrijding van de armoede 1985 – 1989. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/Notitie-31okt2018-Verkenning-naar-eenduidige-indicatoren-kinderarmoede.pdf>.
- 9 SCP (2018). Armoede in kaart 2018: <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2018/waar-ligt-de-armoedegrens/>
- 10 CBS (2019). Minder kinderen in langdurige armoede. Den Haag: CBS.
- 11 Van Geuns, R. & Madern, T. (2019). Armoede, schulden en financieel gedrag.
- 12 Sociaal Economische Raad (2017). Opgroeien zonder armoede. Den Haag: SER.
- 13 <https://www.schouderonder.nl/toolkit-blijf-verbinding-met-laageletterden>
- 14 CBS (2019). Armoede en sociale uitsluiting. Den Haag: CBS.
- 15 Sociaal Cultureel Planbureau (2019). Als werk weinig opbrengt. Den Haag: SCP.
- 16 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen#ch323820
- 17 Centraal Planbureau (2022). Concept macro-economische verkenningen 2023. CPB.
- 18 <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/cbs-urban-data-centers/arbeid-en-inkomen/werkende-armen>
- 19 Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). Altijd op een richeltje lopen. Den Bosch: Leergeld Nederland.
- 20 Payne, R. (2005). A framework for understanding poverty. Fourth revised edition. Highlands: aha!Process.
- 21 Hoff, S. (2017). Armoede onder kinderen - een probleemschets. Den Haag: SCP.
- 22 Jungmann, N. & Madern, T. (2017). Basisboek aanpak schulden. Groningen/Utrecht: Noordhoff.
- 23 Hoff, S. (2017). Armoede onder kinderen – een probleemschets. Den Haag: Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2)
- 24 SER, 2017 (zie bron 11).
- 25 SCP (2018). Armoede in kaart 2018: <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2018/waar-ligt-de-armoedegrens/>
- 26 Madern, T. & van der Werf, M. (2015). Omgaan met schaarste. Utrecht: Nibud;
- 27 Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). Schaarste: Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen. Amsterdam: Maven Publishing.
- 28 Kalthoff, H. (2018). Opgroeien en opvoeden in armoede. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- 29 Verwey-Jonker Instituut (2018). Werkt de aanpak van kindermishandeling en partnergeweld? Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- 30 Kinderombudsman (2017).
- 31 idem
- 32 ABN AMRO foundation (2018). Factsheet Armoede in de klas.
- 33 Gemeente, schoolbesturen en Hanzehogeschool Groningen (2022). De Brugfunctionaris op school. Voor een sterke verbinding tussen kind, gezin, school en samenleving. Ministerie OCW (Gelijke Kansen Alliantie).
- 34 Sarti, A. (2017). Child participation in a context of poverty in a wealthy western nation. Amsterdam: Vrije universiteit.
- 35 Wetswijziging vrijwillige ouderbijdrage 1 augustus 2021. Ministerie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

- 32 [Publicatie-nav-enquete-Wet-op-de-vrijwillige-ouderbijdrage.pdf \(leergeld.nl\)](#)
- 33 Lusse, M. & Kassenberg, A. (red).(2019). Omgaan met armoede op scholen. De keten doorbreken. Den Haag: Ministerie van SZW, Ministerie van OCW.
- 34 Plantinga, A. (2019). Poor psychology: Poverty, shame and decision making. Tilburg: Tilburg University.
- 35 Delhey, J. & Newton, K. (2003). Who trusts: the origin of social trust in seven societies. *European Societies*, 5, 93-137.
- Dumbrill, G. C. (2006). Parental experience of child protection intervention: A qualitative study. *Child Abuse & Neglect*, 30(1), 27-37.
- 36 Lusse, M. (2019). School en Thuis. Het verbinden van twee leefwerelden. Pica.
- Van der Pluijm, M. (2022). Thuis in taal. Samenwerken met alle ouders aan de taalontwikkeling van hun jonge kinderen. Tutti.
- 37 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 38 Lusse, M. (2013). Een kwestie van vertrouwen. Een ontwerpgericht onderzoek naar het verbeteren Van het contact met ouders in het 'grootstedelijke' vmbo als bijdrage aan preventie van schooluitval. Rotterdam University Press.
- 39 Van der Pluijm, 2022 (zie bron 36).
- 40 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- Plantinga, 2019 (zie bron 34).
- 41 Huygen, & Akkermans, 2020 (zie bron 18).
- 42 Hoff, 2017 (zie bron 22).
- 43 Luby, J.L. (2015). Poverty's Most Insidious Damage: The Developing Brain. *JAMA Pediatrics*;
- Evans, G.W. & Pilyoung, K. (2013). Childhood Poverty, Chronic Stress, Self-Regulation, and Coping. *Child Development Perspectives* 7(1), 43-48.;
- Mullainathan, & Shafir (2014 (zie bron 23).
- 44 <https://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Kindermishandeling/Zorgen-bespreken>
- 45 Zie animatie Stichting de Vonk <https://de-vonk.nu/professionals/voor-scholen-en-zorgteams/>
- 46 Allen, J. & Meng, C. (2010). Voortijdige schoolverlaters: Aanleiding en gevolgen. ROA-R-2010;9. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt;
- Oberon (2008). De belevingswereld van Voortijdig Schoolverlaters. Een onderzoekrapportage. Oberon: Utrecht.
- 47 VO-raad (2022). Brochure schoolkosten voor schoolleiders en bestuurders
- 48 [Publicatie-nav-enquete-Wet-op-de-vrijwillige-ouderbijdrage.pdf \(leergeld.nl\)](#)
- 49 Tempelman, C. Houkes A. & Prins, J. (2011). Niet-gebruik inkomensondersteunende maatregelen. Amsterdam: SEO economisch onderzoek.
- 50 Divosa (2010). Maatwerk zonder meerwerk. Groningen: CAB
- 51 Schlette, N. & Eidhof, B. (2018). Leergeld doet ertoe. Den Bosch: Leergeld Nederland.
- 52 Nibud (2016). MBO-ers in geldzaken. Financiële situatie en gedrag van mbo-studenten. Utrecht: Nibud.
- Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H. & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education* 17(1) 56 –80.
- Amagir, A. (2020). You can't just spend all the money you have. Financial literacy education among young students in the Netherlands. University of Amsterdam.
- 53 Bureau Bartels (2015). Onderzoek naar kindpakketten. Den Haag: ministerie SZW.
- 54 Ridge, T. (2011). The Everyday Costs of Poverty in Childhood: A Review of Qualitative Research Exploring the Lives and Experiences of Low-income Children in de UK. *Children and Society*, 25, 73-84.
- 55 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 56 Davidson, L., Shahar, G., Lawless, M. S., Sells, D., & Tondora, J. (2006). Play, pleasure, and other positive life events: "Non-specific" factors in recovery from mental illness?. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 69(2), 151-163.
- 57 Van de Schors, A. & Stierman, N. (2016). Financiële opvoeding & het financiële gedrag als volwassene. Utrecht: Nibud.
- 58 Nibud (2016). Effectmeting Bank voor de klas. Utrecht: Nibud.
- 59 Desain, E. J. P., & van Geuns, R. (2019). Jongeren en schulden: eindverslag van een Fieldlab Zuidoost project. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Armoede Interventies.
- 60 Amagir, 2020 (zie bron 52).
- 61 Kaiser, T., & Menkhoff, L. (2017). Does financial education impact financial literacy and financial behavior, and if so, when?. The World Bank.
- 62 Van der Schors, A., van der Werf, & Schonewille, G. (2016). Effectmeting bank voor de klas 2016. Utrecht: Nibud.

- 63 Van de Schors, A. & Stierman, N. (2016). Financiële opvoeding & het financiële gedrag als volwassene. Utrecht: Nibud.
- Jansen, C., Ansari, B., Geelen, M., & Verharen, L. (2019). Waar een klein project groot in is. *Innovations in Social Practice and Education* 28(7), pp.15–22.
- 64 www.nibud.nl/consumenten/zakgeld
- 65 Van der Schors & Stierman, 2016 (zie bron 63).
- 66 Amagir, 2020 (zie bron 52).
- 67 Hosper, K. & Loenen, T. van (2021). *Leven met ongezonde stress*. Utrecht: Pharos.
- Guiaux, M., Roest A., Iedema, J. (2011). *Voorbestemd tot achterstand?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 68 Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *'Kunnen alle kinderen meedoen?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 69 RIVM (2008). *Spelen met gezondheid. Leefstijl en psychische gezondheid van de Nederlandse jeugd*. Bilthoven: RIVM
- 70 mijnpositievegezondheid.nl/tools/positieve-gezondheid/
- 71 Bartelink, N. (2019). *Evaluating Health promotion in complexe adaptive schoolsystems: the health primary school of the future*. Maastricht: ProefschriftMaken.
- Willeboordse e.a. (2022). *Battling the obesity epidemic with a school-based intervention: Long-term effects of a quasi-experimental study*. *Plos One*, September 27 2022. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0272291>
- 72 Battjes-Fries, M., Van Dongen, E. & Haveman-Nies, A. (2013). *Evaluatie van smaaklessen*. Wageningen: WUR.
- 73 <https://www.mugmagazine.nl/jaap-seidell-investeer-in-een-gezonde-generatie-kinderen/>
- 74 <https://www.drugsinfo.nl/bezorgd/gevolgen-cannabis-jonge-leeftijd>
- 75 Bartelink, 2019 (zie bron 71).
- 76 Oosterling, H. & Griffioen, A. (red.) (2012), *Wat heet lichamelijke opvoeding? Eco-sociale educatie op de Brede School*. Heijningen: Jap Sam Books.
- 77 Jungmann & Madern, 2017 (zie bron 21).
- 78 <https://www.nationalgeographic.nl/family/2020/09/gaat-het-wel-goed-met-de-kinderen-zo-kun-je-hun-mentale-gezondheid-checken>
- 79 Grotberg, E. (1995). *A guide to promoting resilience in children*. The Hague: The Bernard van Leer Foundation.
- 80 De Vries, S. & Prüst, H. (2017). *Oplossingsgericht werken in het sociaal domein*. Utrecht: Movisie.
- Kuiper, E. & Bannink, F. (2018). *Veerkracht en de groei-mindset bij kinderen en hun omgeving*. *Directieve Therapie*, 37(2), 103-116.
- 81 Kuiper & Bannink, 2018 (zie bron 80).
- 82 <https://www.nji.nl/nl/Download-Nji/Werken-aan-mentale-gezondheid-van-jongeren.pdf>
- 83 <https://www.ncj.nl/je-brein-de-baas/>
- 84 El Hadioui, I. (2022). *Grip op de mini-samenleving. Over de zoektocht van leerlingen en professionals naar gelijke kansen binnen een stedelijke schoolcultuur*. Van Genneep.
- El Hadioui, I., e.a. (2019). *Switchen en klimmen. Over het switchgedrag van leerlingen en de klim op de schoolladder in een grootstedelijke omgeving*. Van Genneep.
- 85 Trimbos instituut/Pharos (2016). *Bevorderen van het psychisch welbevinden op school: wat werkt?* Utrecht: Trimbos instituut/Pharos
- 86 El Hadioui, 2022 (zie bron 84).
- 87 El Hadioui, e.a., 2019 (zie bron 84).
- 88 Lusse, 2019 (zie bron 36).
- 89 Elffers, L. (2018). *De bijlesgeneratie. De opkomst van de onderwijscompetitie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 90 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 91 Consortium Aanvullend Onderwijs (2021). *Aanvullend onderwijs in Nederland. Een verkennend beeld en handvatten uit onderzoek van en voor de praktijk*. Utrecht: NRO/NWA. <https://gelijkekansenvooreendiversejeugd.nl/wp-content/uploads/2019/10/Aanvullend-onderwijs-in-Nederland.pdf>
- 92 <https://open.overheid.nl/repository/roni-57268ab65595c67b15686cef24886dd233e470e7/1/pdf/programma-school-en-omgeving-in-het-funderend-onderwijs.pdf>
- 93 Van der Pluijm, 2020, *At home in language*. Open Universiteit.
- 94 Broens, A. & van Steensel, R. (2018). *Werkt de Voorleesexpress?* Utrecht: Eburon.
- 95 De la Rie (2018). *Effects of family literacy programs*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- 96 Van der Pluijm, 2020 (zie bron 93).
- 97 Oosterling, & Griffioen, 2012 (zie bron 76).
- 98 Lusse, M. & Strijk, M (2019). *Ouders en schoolloopbaanontwikkeling (po)*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.

- 99 Consortium Aanvullend onderwijs (zie bron 91).
- 100 O&S Nijmegen (2006). Evaluatie experiment participatiebanen. Nijmegen: O&S.
<https://www.loketgezondleven.nl/gezonde-gemeente/succesfactoren/participatie/maatschappelijke-participatie>
- 101 Learning dreams: <http://www.learningdreams.org/who-we-are>
- 102 Gemeente, schoolbesturen en Hanzehogeschool Groningen, 2022 (zie bron 29).
- 103 Lusse, 2013, (zie bron 38).

Drieluik voor (jeugd-)professionals

Deze handreiking is bestemd voor professionals in het basis- en voortgezet onderwijs en vormt een drieluik met de handreikingen **Omgaan met kinderarmoede in het sociaal domein** en **Omgaan met armoede in de jeugdgezondheid**. Dit drieluik biedt professionals in het brede jeugddomein handvatten om een passende rol op zich nemen in het omgaan met kinderarmoede en om daarin goed met elkaar samen te werken. In deze reeks verschijnt begin 2023 *Omgaan met geldzorgen van mbo-studenten*.

Productie

Vormgeving
Drukker
Communicatie

Jargo Design
Xerox
Hogeschool Rotterdam

Opdrachtgevers

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Het ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (Programma Gelijke Kansen).

Digitale handreiking

www.alliantiekinderarmoede.nl

www.hanze.nl/sosarmoede

www.hr.nl/gereedschapskist

www.gelijke-kansen.nl

www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/armoedebestrijding/documenten/publicaties/2019/06/12/omgaan-met-armoede-op-scholen

Ministerie van Sociale Zaken en
Werkgelegenheid

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

**Hanzehogeschool
Groningen**
University of Applied Sciences

Kenniscentrum
Talentontwikkeling

HOGESCHOOL
ROTTERDAM